

परिच्छेद - एक

शोधपरिचय

१.१. शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधको शीर्षक “जय भुँडी निबन्ध संग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण” राखिएको छ ।

१.२ शोधार्थीको नाम

उत्तमकुमार दाहाल ।

१.३ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घायअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि गरिएको हो ।

१.४ विषय परिचय

संसारका सबैजसो भाषामा उखानले आफ्नो विशिष्ट स्थान ग्रहण गरेको छ । भाषालाई रसिलो, पोसिलो र कसिलो बनाउने सूत्रात्मक अभिव्यक्तिलाई उखान भनिन्छ । नेपाली भाषामा उखान शब्द संस्कृतको उपाख्यानबाट जन्मिएको हो तापनि उपाख्यान र उखानमा अर्थभेद भइसकेको छ । उपाख्यान एक किसिमको कथा हो भने उखानचाहिँ एउटा न एउटा लोकअनुभवलाई बोक्ने तथा लोकविश्वासलाई सूत्रबद्ध रूपमा पोख्ने खिरिलो उद्गारका रूपमा प्रचलित छ ।

संसारमा प्रचलित वा बोलिने भाषाहरूमा उखानलाई विभिन्न नामले पुकारिन्छ, जस्तै- अङ्ग्रेजीमा प्रोभर्व (Proverb) उर्दूमा जर्बुल मिस्ल, हिन्दीमा लोकोक्ति वा कहावत, संस्कृतमा सुभाषित र लोकोक्ति आदि । यसरी भाषालाई रसिलो, पोसिलो र कसिलो बनाउने उखानलाई प्रयोगकर्ताले देखाउनुपर्ने सिप र कलामा भैरव अर्याल अगाडि देखिन्छन् । उनका कतिपय निबन्ध उखानबाटै सुरु

गरेबाट उखानको प्रयोगकर्तामा उनी गुरुप्रसाद मैनालीभन्दा पनि अगाडि भएको मानिन्छ ।

प्रस्तुत **जय भुँडी निबन्ध सङ्ग्रह**मा प्रयुक्त उखानहरूले निबन्धलाई उचाइ चुमाउन सफल भएबाट पनि उखानहरूको विश्लेषण अपेक्षित ठहर्दछ ।

१.५ समस्याकथन

प्रस्तुत शोध निम्नलिखित समस्याहरूमा केन्द्रित छ—

- (क) **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रहमा के-कति र के-कस्ता उखानको प्रयोग गरिएको छ ?
- (ख) प्रयुक्त उखानहरू के-कस्ता प्रवृत्तिमा आधारित छन् ?
- (ग) उखानको वर्गीकरणमा ती उखानहरू कुन-कुन वर्गमा पर्दछन् ?
- (घ) उखान प्रयोगका कारण निबन्धले कसरी सफलता पाएका छन् ?

१.६ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधका उद्देश्यहरू निम्नलिखित छन्—

- (क) साहित्यिक कृतिमा उखानको महत्त्वको मूल्याङ्कन गर्ने,
- (ख) **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयोग भएका उखानको विश्लेषण गर्ने,
- (ग) प्रयुक्त उखानको वर्गीकरण गरी ती उखानहरूको वर्ग निरूपण गर्ने,
- (घ) उखान प्रयोगका कारण निबन्धले पाएको सफलताको स्थान निर्धारण गर्ने ।

१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा

उखानको खोजी कार्य मोतीराम भट्टको “उखानको बखान र जान्ने कथाको सङ्ग्रह” भन्ने पुस्तकबाट भएको कुरा **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा** (२०५८) नामक पुस्तकमा कृष्णप्रसाद पराजुलीले चर्चा गरेका छन् । उक्त कृतिमा छरिएर रहेका उखान सङ्कलन गर्ने कार्य भएको छ ।

यस्तै अर्का उखानप्रेमी पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानले **नेपाली उखानको पोस्तक** भन्ने उखान सङ्ग्रह सन् १९०८ मा प्रकाशित गरेको पाइन्छ । उक्त पुस्तकमा आठसय उखानको वर्णानुक्रममा सङ्कलित छन् । महावीर सिंहको **उखान बखानको**

प्रवाह सन् १९१७ मा ६५० उखान समाहित छन् । यसरी एकपछि अर्को सङ्कलन पुस्तक निक्किने क्रममा पुष्करशमशेर ज.ब.रा. को **नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोष**, खण्ड १ र खण्ड २, वि.सं. १९९० पुस्तकमा पनि सङ्कलन कार्यमात्र भएको पाइन्छ । यसको दोस्रो प्रकाशन २०२४ सालमा भएको छ । उखानको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्दै लोकगीत सङ्कलक सत्यमोहन जोशीको **हाम्रो लोकसंस्कृति** (२०१४) मा उखानका प्रकारका नमुनासमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

वि.सं. २०२७ सालमा जगदम्बा प्रकाशनले राममणि आ.दी. द्वारा सम्पादित उखानसङ्ग्रहमा पनि दशहजार उखानको सङ्कलनमात्र गरिएको छ । त्रि.वि. मा नेपाली स्नातकोत्तर प्रयोजनका निम्ति २०३५ सालमा बन्नीविलास पोखरेलले **बैतडेली उखानको वर्गीकरण** (२०२५) मा बैतडेली उखानको वर्गीकरण गरेका छन् ।

लीलासिंह कर्माले उखानैउखानको प्रयोगद्वारा **हाम्रो उखान र पुर्खाको बखान** (२०५३) प्रकाशन भएको छ । शोधप्रयोजनका लागि २०५१ सालमा शिवप्रसाद पौड्यालको लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित उखानको अध्ययन र विवेचनासहित एकहजार आठसय चौबीसवटा उखान वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसैगरी २०५६ सालमा कुलप्रसाद कोइरालाको **नेपाली उखान र मैथिली उखानको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण** (२०५६) विद्यावारिधि शोधपत्र पनि टङ्कण भएको छ । उक्त शोधपत्रमा नेपाली उखान र मैथिली उखानका बीच तुलना गरिएको छ । **Humanities and Social Sciences Journal** मा हरिप्रसाद पराजुलीले **कर्माको मान्छे बनै सकिएन : उखान प्रयोगको सुन्दर नमुना**मा लीलासिंह कर्माको **मान्छे बनै सकिएन** (२०६५) निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको विश्लेषण गरेको पाइन्छ । उक्त लेखमा ४६ वटा उखानको वर्गीकरण र अर्थसहित स्पष्ट्याइएको छ ।

नेपाली उखानको विशेषता तथा महत्त्वमा व्यापक प्रकाश पारी विभिन्न कृतिहरूमा प्रयुक्त उखानहरूले ती कृतिहरूको उचाइ घटाएको छ वा बढाएको छ भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्नु नेपाली भाषाका विद्वान् तथा अनुसन्धानकर्ताहरूको कर्तव्य सम्भन्नु नितान्त आवश्यक छ । त्यसैले यस शोधमा **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयोग भएका उखानहरूको विश्लेषण गरी ती उखानले कृतिमा पुऱ्याएको

टेवा, रोचक, घोचक र सोचकका बारेमा यस शोधपत्रले प्रकाश पार्दै प्रयुक्त उखानहरूको वर्गीकरण र त्यसका आधारमा स्थान निर्धारणसमेत गरिएको छ ।

आजसम्म जति पनि उखानसम्बन्धी पुस्तकहरू प्रकाशन भएका छन्, ती पुस्तकहरूमा उखान सङ्कलन मात्र भएको तर कृतिमा रहेका उखानहरूको विश्लेषण नभएको पाइएकाले कृतिपरक उखानको विश्लेषण गर्नु आवश्यक ठान्दछु ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य

संसारमा सबै भाषामा उखानको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ तर पनि विभिन्न साहित्यिक विधामा प्रयुक्त उखानको बेवास्ता गरिएको पाइएकाले उखानको उचित मूल्याङ्कन गर्न **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानको विश्लेषण पनि नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य हुनेछ ।

१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यसमा भैरव अर्यालको **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । प्रयुक्त उखानहरूको मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा भने अन्य उखानहरूको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

१.१० शोधविधि

१.१०.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य गर्दा मूलतः पुस्तकालीय पद्धति अपनाइएको छ ।

१.१०.२ सामग्री विश्लेषण विधि

यस शोधकार्यमा सङ्कलित सामग्रीहरूलाई विश्लेषण गर्दा व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार गरिएको छ—

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : उखानको सामान्य परिचय

- तेस्रो परिच्छेद** : भैरव अर्यालको सामान्य परिचाय
- चौथो परिच्छेद** : उखानको सैद्धान्तिक परम्परा, विशेषता र वर्गीकरण
- पाँचौं परिच्छेद** : **जय भुँडी** निबन्ध सङ्ग्रह प्रयुक्त उखानहरूको सूची र तिनको विश्लेषण
- छैटौं परिच्छेद** : निष्कर्ष
- सन्दर्भसामग्री सूची**

परिच्छेद - दुई

उखानको सामान्य परिचय

२.१ परिचय

नेपाली भाषामा उखान शब्द संस्कृतको उपाख्यानबाट जन्मिएको हो तापनि उपाख्यान र उखानमा अर्थभेद भइसकेको छ (पोखरेल र अरू, २०४०: १३३) । उपाख्यान एक किसिमको कथा हो भने उखानचाहिँ एउटा न एउटा लोकअनुभवलाई बोक्ने तथा लोकविश्वासलाई सूत्रबद्ध रूपमा पोख्ने खिरिलो, चोटिलो र कसिलो उद्गारका रूपमा प्रचलित छ । यसप्रकार कुनै पनि जातिका भाषिक समुदायका विभिन्न व्यक्तिले पुस्तौँपुस्तादेखि साभ्रा अनुभवका रूपमा चलेको छ । लोकजीवनका अनुभूतिको खँदिलो अभिव्यक्ति नै उखान हो ।

२.२ उखानको व्युत्पत्ति र अर्थ

उखान शब्द संस्कृतको उपाख्यानसँग सम्बन्धित छ । यसको अर्थ उपकथा वा प्रासङ्गिक कथा हो । श्रीभद्रभागवत्मा **जड भरतोपाख्यान**, मार्कण्डेय पुराणको **मदालसोपाख्यान** जस्ता शब्दले यसै तथ्यलाई सङ्केत गरेका छन् । यस्ता उपाख्यानहरू महाभारतलगायत अन्य पुराणहरूमा पनि पाइन्छ ।

उपाख्यान 'ख्या' धातुमा 'उप+आ' दुई उपसर्ग लागेर निष्पन्न शब्द हो । 'ख्या' को अर्थ भन्नु हुन्छ । 'उप' को अर्थ नजिक, सम्मुख र सहायक द्वितीयक भन्ने हुन्छ । यसरी 'ख्या' धातुमा 'उप+आ' लागेर बनेका उपाख्यान शब्दको अर्थ प्रासङ्गिक कथा हुन आउँछ ।

नेपालीमा उखानलाई 'आहान' पनि भनिन्छ । यो आख्यानसँग सम्बन्धित छ । 'ख्या' धातुमा 'आ' उपसर्ग लागेर 'आख्यान' शब्द व्युत्पादित हुन्छ । आख्यानको पनि अर्थ कथा नै हो । पूर्वापर श्रृङ्खला मिलेको कथालाई आख्यान भनिन्छ । यही आख्यानबाट 'आहान' शब्द विकसित भएको मानिन्छ । **मुन्सीका तीन आहान**लाई यसको प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ । नेपाली भाषामा प्रचलित उखान संस्कृतको उपाख्यानबाट र आहान आख्यानबाट व्युत्पादित शब्द हुन् । यसरी उखान शब्दको

व्युत्पत्ति उपाख्यानसंग सम्बन्धित देखिए पनि नेपाली भाषामा यसको अर्थ उपाध्ययानभन्दा फरक भइसकेको पाइन्छ (ऐजन) ।

२.३ उखानको परिभाषा

भनाइलाई रोचक बनाउने उखानलाई ठ्याक्कै यही हो भनेर किटान गर्न गाह्रो कुरो हो । त्यसैले उखान के हो भन्ने कुराको ज्ञानका लागि विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइलाई यहाँ राख्नु उचित हुन्छ—

“तत्त्वज्ञानका खण्डहरूबाट चुनेर निकालिएको टुक्रा अनि जोगाइएको अंश उखान हो ।”

- अरस्तु (पराजुली, २०५८ : २२)

“उखान व्यवहारिक जीवनका मार्गदर्शक उक्ति हो ।”

- फिस्ते (ऐजन : २२)

“एक ठाउँमा खुब प्रचलित भएको उखान वा वाक्यांश अर्को ठाउँमा सुनिँदै नसुनिन पनि सक्छ । एक पाखामा एक अर्थमा चलेको वाक्यांश अर्का पाखामा अर्कै अर्थमा चलन पनि सक्छ ।” (जबरा, १९९८ : ज)

“उखान लोकअनुभवका बुद्धिवैभवका सुन्दर अभिव्यक्ति हुन् ।” (पराजुली, २०५८ : २२)

“जब हामी उखान सुनिरहेका हुन्छौं, हामीलाई लाग्छ मानौं हाम्रा पूर्वजहरूले आफ्ना सन्तानहरूले बाटो विराउलान् र कर्तव्य नचिन्लान् भनी दिव्य भाषामा आकाशवाणी सुनाइरहेका छन् ।” (पोखरेल, ऐजन : २२)

यसरी उखानको विभिन्न विद्वान्ले विभिन्न तरिकाले उखानबारे चर्चा गरेको पाइन्छ । वास्तवमा सबै विद्वान्हरूले दिएको परिभाषालाई ध्यानमा राखेर उखानलाई नियाल्ने हो भने उखान त्यस्तो सूत्रात्मक अभिव्यक्ति हो जसले अग्रजहरूको चिन्तालाई सहज रूपमा अभिव्यक्त गरी भावी शक्तिको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ । यस्तो उखानको अभिव्यक्तिले दरसन्तानलाई कर्तव्य पथमा हिँड्न बाटो देखाउँछ । भ्रष्ट र नालायकलाई रिस उठाउँछ, भाषालाई कसिलो, पोषिलो र चोटिलो बनाउँछ । त्यसैले उखानको महत्त्व दिनदिनै बढ्दो छ ।

२.४ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

उखानको उत्पत्ति कसरी भयो र यसको विकास गतिमा के कस्ता समस्या आए भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्नु चानचुने विषय होइन तापनि उखानको पुर्खौली नालिबेली छुट्याउँदै जाने हो भने लोकका सुख-दुःख, हाँसो-आँसु र जीवनयात्राका उकाली-ओरालीमा देखिएका मोड र घुम्तिका तीता-मीठा सत्यको अनुभवको भोक्काका रूपमा जन्म भएको हो । निक्कै पुरानो परम्परा बोकेको उखान भाषाले मानव अनुभूतिको सञ्चार-माध्यम ग्रहण गर्न थालेपछि नै उखानको प्रचलन हुनथालेको देखिन्छ । यसको प्रमाणका रूपमा वैदिक साहित्य, महाभारत, पुराणका सुललित उक्तिमा ब्रज भाषाको सञ्चार पनि बीजका तीव्र हुँदै जान्छ, त्यसपछि लौकिक साहित्य देखापर्दछ, त्यतिखेर यस्ता किसिमका उक्तिको मुहान नै फुट्न थाल्दछ । कालिदास, भारवि, माघ, श्रीहर्ष आदि कविहरूले भाषा सशक्त बनाउन यस्ता उखानहरूको प्रशस्त प्रयोग गरेको पाइन्छ । अभ्र अर्थ गाम्भीर्यका पक्षधर भारविका कवितामा त यसप्रकारको प्रयोग अभ्रै बेसी पाइन्छ ।

साहित्यिक अभिव्यक्तिमा प्रयोग हुने अलङ्कारयुक्त अभिव्यक्तिमा त अप्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा उखान भएकै हुन्छ । लोकव्यवहारमा उखान सामाजिक नीतिशास्त्रका रूपमा रहेको देखिन्छ । यसैले यसको आरम्भ पनि लोक वा जनसाधारण बसेको धर्तीमा उसको अनुभूति सम्प्रेषणको माध्यम बनेको भाषिक अभिव्यक्तिका साथसाथै भएको अनुभव हुन्छ । यसरी आदिम समाजदेखि वर्तमान शिष्ट समाजसम्म पनि यसको स्थिति उत्तरोत्तर विकासका रूपमा कायम रहेको छ ।

थालनीमा उखानको निर्माण व्यक्ति उक्तिका रूपमा भएको भए पनि रचनाकारको लोकमय व्यक्तित्वले गर्दा त्यो उखान व्यक्तिविशेषको उक्ति नभएर साभ्रा उक्ति हुन जान्छ । मौखिक रूपमा विकसित भएको भए पनि सन्दर्भलाई पहिल्याउन भने सहज हुन्छ ।

उखानद्वारा कुनै मार्मिक लक्ष्यार्थ वा व्यङ्ग्यार्थका रूपमा लोकव्यवहार, नीतितत्व, मानवीय स्वभाव तथा जीवनदर्शनसम्बन्धी कसिलो सत्यलाई इङ्गित वा अभिव्यक्त गरिने कुराबाट पनि यसको तुक पहिल्याउन सकिन्छ । यसरी उखानको उत्पत्ति केलाउँदै जाँदा यसको उत्पत्ति तीन रूपमा भएको देखिन्छ, (पराजुली, २०५८ : २७) ।

२.४ १. सांस्कृतिक परिवेश

मानवजीवनमा हरेक किसिमका ज्ञान र अनुभव सँगसँगै साना-ठूला घटनाक्रम जोडिएका हुन्छन् । ती अनुभव र घटनाक्रमले उखानमा प्रभाव पार्दछ । उखान सामाजिक रीतिथिति, सांस्कृतिक चाडपर्व र दिन-प्रतिदिनका गतिविधिको दर्पण बनेको हुन्छ । समय बित्दै जाँदा विभिन्न क्रिया-प्रतिक्रियाका कारण त्यसको मर्म इतिहासका गर्भमा विलाउन सक्छन् तर उखान भने पछिसम्म पनि सांस्कृतिक अवशेषका रूपमा कायमै रहन्छन् । उदाहरणका लागि भैरव अर्यालको **महापुरुषको संगत** निबन्धमा प्रयुक्त उखानलाई लिन सकिन्छ, जस्तै-

जब भयो राति अनि बूढी ताती,
तँ चिता म पुऱ्याउँछु आदि ।

२.४.२ ऐतिहासिक घटना

कुनै ऐतिहासिक घटनाक्रमका प्रसङ्गमा तथा अनुभवसिद्ध व्यक्तिविशेषको अनुभूतिमा केही उद्गार वा महत्त्वपूर्ण वाक्य निस्कन्छन् । यसरी निस्केका वाक्य वा उद्गारले उखानको रूप धारण गर्छ र त्यो लोकजीवनमा सुरक्षित रहन्छ, जस्तै-

देखौला नि पाँडेको दीर्घायु,
कि हस्तिनापुरको रजाई कि चपरी मुनिको बास आदि ।

२.४.३ विशिष्ट उक्ति

लोकजीवनका विशिष्ट द्रष्टा वा साहित्यका महान् स्रष्टाका सारगर्भित उक्ति पनि समयक्रमले खारिदै जाँदा उखानको रूप लिन पुग्छन्, जस्तै भैरव अर्यालले प्रयोग गरेको एउटा उक्ति हेरौं-

विष्णुमतीको मूला मौलाएभैं मौलाउँनु,
विनाशकाले विपरीत बुद्धि आदि ।

अतः उखान सूत्रात्मक अभिव्यक्ति हो । यसको प्रयोगकर्ताले यसको मर्म बुझेर यसलाई प्रयोग गर्न जाने उसको भाषिक सीप, कलालाई यसले उचाइ पुऱ्याउँछ भन्ने कुराको पुष्टि भैरव अर्यालका निबन्धमा प्रयुक्त उखानले गर्दछ ।

परिच्छेद - तीन

भैरव अर्यालको सामान्य परिचय

३.१ परिचय

हिन्दू धर्मनिष्ठ नेपाली जीवनको महत्त्वपूर्ण तिथि ऋषिपञ्चमीका दिन वि.सं. १९९३ साल असोज ५ गते भैरव अर्यालको जन्म भएको थियो । नेपालको राजधानी उपत्यकामा पर्ने ललितपुर जिल्लाको कुपण्डोलमा बाबु पण्डित होमनाथ अर्याल र खेमकुमारीको गर्भबाट जेष्ठ सुपुत्रको रूपमा जन्मिएका भैरव अर्यालको नामाकरण (न्वारन) असोज १५ गते तिर्थनिधि अर्यालका रूपमा गरिएको भए तापनि बोलाउने नाम भने भैरव नै थियो । उनले सबैको प्यारो नामलाई नै पछिसम्म प्यारो हुने गरी आफ्नो नाम भैरव अर्याल नै राखे (पराजुली, २०६२ : १०२) ।

३.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

उपत्यकाभिन्न जन्मिएका भैरव अर्यालले सामान्य परिवारमा आफ्नो वाल्यवस्था बिताएका थिए । बाबु धुरन्धर पण्डित भएकाले आर्थिक अवस्था कमजोर भए पनि शैक्षिक अवस्थासम्मको स्थिति अनुकूल रहेको थियो भन्ने कुरा अनुमान लगाउन गाह्रो पर्दैन । यसैले उनको पारिवारिक पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा सामान्य परिवारमा जेष्ठ पुत्रका रूपमा जन्म भएकाले आफन्तहरूको भरपुर सहयोग, माया र स्नेह पाएका थिए । बाबुको इच्छा छोरो पण्डित नै होस् भन्ने भए तापनि बाबुको इच्छामुताविक उनी अगाडि बढ्न सकेनन् र उनी जागिर खान पोखरा गए (ऐजन : ६३) । समय र परिस्थितिले उनको विवाह सानै उमेरमा शोभासँग २००५ सालमा नै भएको थियो ।

३.३. शिक्षादीक्षा

पण्डितका छोरा भएकाले अक्षर चिनाउने काम बाबुबाटै भयो । जब अर्यालले साधारण लेखपढ गर्न जान्नु थाले तब काठमाडौंको रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा भर्ना भए । त्यही संस्कृत पाठशालाबाट मध्यमासम्मको अध्ययन वि.सं. २००९ सम्म गरी मध्यमाको परीक्षा उत्तीर्ण गरे । मध्यमाको परीक्षा उत्तीर्ण भएपछि पारिवारिक पृष्ठभूमिका कारण उनले घरमा बस्न उचित ठानेनन् । किनभने उनी

पण्डित हुन चाहँदैन थिए । त्यसैले २०११ सालमा पोखरा गए र त्यहाँको एउटा विद्यालयमा अध्यापन कार्यमा संलग्न भए ।

त्यसपछि उनको सरुवा काठमाडौँको पासिखेल प्रा.वि. मा भयो । यसपछि आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिँदै २०१४ सालमा उनले प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरे । सानो समयको अन्तरपछि २०२३ सालमा आई.ए. पनि उत्तीर्ण भए । विभिन्न संस्थामा सम्बद्ध भएकाले नियमित कलेज जान नभ्याए पनि प्राइभेट परीक्षा दिएरै भए पनि २०२५ सालमा बी.ए. उत्तीर्ण गरे । यसै क्रममा उनले नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठबाट साहित्यरत्न पनि उत्तीर्ण गरे ।

यसरी स्वअध्ययनबाटै भए पनि अध्ययनलाई निरन्तरता दिने भैरव अर्यालले वि.सं. २०२७ सालमा नै नेपाली विषयमा एम.ए. उत्तीर्ण गरे । जस्तोसुकै अप्ठ्यारो परिस्थिति होस् वा बेफुर्सदीमा पनि अध्ययनलाई उनले कहिले पनि पाखा लगाएको पाइँदैन । यसरी एम.ए. सम्मको अध्ययन पूरा गर्ने अर्याल वास्तवमै शिक्षाको उच्च तहसम्मको अध्ययन गर्ने सफल स्रष्टाका रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

३.४ कार्यक्षेत्र तथा जीविका

बाबु आमाका इच्छाअनुसार पण्डित हुन नचाहेका कारण घरको आर्थिक अवस्था दरो र बलियो हुँदा पनि भैरव अर्याल मध्यमा उत्तीर्ण गर्नेबित्तिकै जागिरका खोजीमा वि.सं. २०११ सालमा पोखरा पुगेका थिए । उनले त्यहाँ एउटा विद्यालयमा अध्यापन गराउने काम पाएका थिए । भन्डै एक वर्ष पोखरामा बसेपछि काठमाडौँको पासिखेल प्राथमिक विद्यालयमा उनको सरुवा भएको थियो (ऐजन : २०३) ।

काठमाडौँ आएपछि २०१४ सालमा “हालखबर” पत्रिकामा काम गरे । त्यही समयमा सगरमाथा संवाद समितिमा पनि कामगरे । ‘समयले कोल्टे फेछ्छ’ भने भैं भैरव अर्यालले पनि २०१८ सालमा गोरखापत्रको सम्पादन शाखामा जागिर भेट्टाए (ऐजन : १०४) । जब उनले एम.ए. उत्तीर्ण गरे त्यसपछि गोरखापत्र संस्थानबाट निस्कने **मधुपर्क** साहित्यिक मासिक पत्रिकाको पनि सम्पादन गर्न थाले (पाण्डे, २०३५ : ४) । यस्तै **रचना** नामक साहित्यिक पत्रिकाको पनि केही समय सम्पादन गर्ने कार्य गरेका थिए ।

सुरुमा शिक्षण पेशा अगाँलेका अर्यालले पछि पत्रकारितामा नै आफ्नो जीवन समर्पण गरेका थिए । आफू पनि एउटा महान् साहित्यिक स्रष्टा भएकाले पनि उनलाई यो पेसा उचित लागेको पाइन्छ ।

३.५ रुचि र स्वभाव

भैरव अर्याल सानैदेखि लगनशील, परिश्रमी र मिहनेती स्वभावका व्यक्ति थिए । कुनै पुस्तक पाए भने त्यसलाई गहनताकासाथ अध्ययन गर्थे । त्यतिमात्र होइन उनी सानैदेखि कथा, कविता, चुटुकिला आदि लेखनमा रुचि राख्थे । उनलाई ठट्यौली खुबै मनपर्थ्यो । त्यसैले बोल्दा र व्यवहार गर्दा उनमा ठट्यौलो स्वभाव देखिहाल्थ्यो । ठट्यौलो स्वभावका भएकाले साथीभाइबीच उनी खुबै प्रिय व्यक्तिका रूपमा गनिन्थे (ऐजन : १०३) ।

पढ्न-लेख्न र चिन्तन-मनन गर्न रुचाउने अर्याल अध्ययनशील स्वभावका भएकाले फुर्सद भयो कि पत्र-पत्रिका, साहित्यिक पुस्तक तथा धर्मदर्शनका पुस्तकलाई पनि खुसुक्क पढ्नुपर्ने गर्थे । आफ्नो छोटो जीवनका कारणले औपचारिक शिक्षा लिन नै व्यस्त अर्याल साहित्यिक रचना गर्नु र आजीविकाका लागि जागिर खान जानुले पनि उनको व्यस्तताको पुष्टि गरिरहेको थियो । यसका बावजुद पनि सामाजिक कार्य र साथीभाइसँग रमाइलो गर्नुले पनि यस कुराको पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

३.६ भ्रमण

देशका विभिन्न ठाउँ भ्रमण गरेका अर्यालले स्वदेश मात्र नभएर विदेशका विभिन्न देश पनि भ्रमण गरेका थिए । हास्यव्यङ्ग्यका महान स्रष्टाका रूपमा चिनिएका अर्याल साहित्यिक सम्मेलनहरूमा भाग लिन जाने क्रममा उनले भारत, पाकिस्तान, बङ्गलादेश र जर्मनीको भ्रमण गर्ने मौका पनि पाएका थिए (ऐजन : १०४) ।

३.७ साहित्यिक लेखन विकास प्रक्रिया

साहित्यकार भैरव अर्याल वि.सं. २०११ सालमा सहकार्य वा सहलेखनबाट पुस्तकाकार सृजनामा उदाएका हुन् । साना नानीहरूका लागि **नानीको पेटारो** नाउँको पुस्तक नै उनको पहिलो कृति मानिन्छ । दुई दशक लामो साहित्यिक

यात्रामा रमाएका अर्यालले बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा आफूलाई चिनाउन सफल भएका छन् । उनको साहित्यिक यात्रालाई निम्नअनुसार हेर्न सकिन्छ-

३.७.१ निजी व्यक्तित्वका सम्बन्धमा समालोचकहरूको टिप्पणी

“भैरव अर्याल भन्ने अग्लो, अलि विचारेर, गम्भीरतासँग बोल्ने, रमाइलो मान्छेसँग मेरो मित्रता बढेको छ । म उसलाई माया गर्छु, साथीका नाताले श्रदा गर्छु, लेखकका नाताले आज भोलि उसलाई साह्रै कम फुर्सद छ । बेफुर्सदी नै जिन्दगी लिएर ऊ एउटा मृत्युको प्रतिक्षामा छ । होटलमा चियाको कपभित्र भैरव अर्याल गोरखापत्र लिएर बस्छ, बाटोमा हिंड्दा गोरखापत्र लिएर हिंड्छ । ऊ त्यसमा टासिसकेको छ । ऊ त्यसमा गास्सिइसकेका छ ।” (प्रधान, २०३१ : ३६)

“बोल्नमा नम्र, बानी व्यवहारमा भद्र, सबैसँग मित्रता कसैसँग वैरभाव नराख्ने हँसमुख अर्यालका विशेष गुण हुन ।” (श्रेष्ठ, २०३३ : ६)

“भैरव अर्याल एकजना अन्तर्मुखी मान्छे थियो । तर भद्र व्यक्तित्वको नमुना पनि थियो ऊ सडकमा हिंड्दा शान्त कार्यालयमा सधैं व्यस्त, घरमा अलि अमिल्दो र साथी भाइहरूका लागि सधैं सेवारत उसको चरित्रको व्याख्या यति मै पूर्ण हुन्छ ।” (अधिकारी, २०३३ : ७)

“भैरव अर्यालको बहुमुखी प्रतिभा, सिर्जनात्मक साँभू बिहान, सौम्य र शिष्ट व्यक्तित्व, मृदु र मितभाषी व्यवहार, सामान्य मनस्थितिमा खिसिक्क नहाँसी नबोल्ने व्यवहारले मलाई लाग्थ्यो उहाँ यस युगको यूधिष्ठिर नै हुनुहुन्छ ।” (रिसाल, २०३३ : ५)

“हम्मेसी रिसाउन नजान्ने र रिसाइसकेपछि सेलाउन नसक्ने भैरव कसैलाई नाइँ भन्न नसक्ने र खुरुक्क हवस् भनेर आगन्तुकलाई प्रसन्न बनाउने बानी अन्त्यमा वचन पूरा गर्न नसक्दा लुरुक्क परेर माफी माग्ने अघि सरिहाल्ने भैरव अस्तव्यस्तता र गिजोलामा हराउने र हरेक व्यक्तिसँग डराउने र वचन पूरा गर्न नसक्दा खिन्नता महसुस गर्ने भैरवले धेरै कवि, लेखकहरूको गाली खप्की र दोषारोपणका माहासागर तरेर उर्लने कयौँ मानसिक उथलपुथलका भेलहरूलाई उसले धर्ती भएर सहन सक्ने क्षमता पनि हिम्मत नहारी बढाएको थियो ।” (गौतम, २०३३ : ८)

“आफ्नै सम्बन्धमा पनि अर्यालले एक ठाउँमा यसरी अभिव्यक्ति दिएका छन् । ‘अचेल म हात्तीले निमोठेर खान लागेको कमलको फूल भित्र रहेको भमरा जस्तो भएको छु ..... भमराले बिहान हुनेछ, कमलपत्र खुल्नेछ अनि म मुक्त हुनेछु भन्ने कल्पना गर्दा गर्दै हात्तीले कमल खाइदिन्छ ।” (अर्याल, २०३४ : ३)

३.७.२ साहित्यिक व्यक्तित्वका (मूलतः हास्यव्यङ्ग्यात्मक सृजना) सम्बन्धमा गरिएको समालोचकहरूको टिप्पणी

लासवादी साहित्यको थुप्रोले निस्सासिएको नेपाली वातावरण अर्याल जस्तो ..... पुऱ्याएर सत्यका पक्षमा कुर्लन सक्ने थोरै मात्र साहित्यकार नभइदिए कहाली लाग्ने हुने थियो ।” (शर्मा, २०२६ : भूमिका)

हास्यव्यङ्ग्यकार अर्यालको आफ्नै परिपाठ छ । मलाई लाग्छ, उनले हाम्रो नाडी मात्र होइन, सामाजिक मुटु र मथिङ्गल पनि जाँचेका छन् । ‘जे जस्तो छ’ लाई अशोभनीय वा आवान्छनीय देखिने कोठा प्रदिप वा परबाट उदङ्ग्याइ दिनु उनको हास्यव्यङ्ग्य कृति घुयेंत्रो होइन र घातक छैनन्, समाजमा क्षतविक्षत पाउमा चरी अमिलो हाले भैं चहऱ्याउने खालका पनि होइनन् । बरु उनका हास्यव्यङ्ग्य कृति खास पाराका ऐना हुन् जहाँ समाज आफ्नो आत्मदर्शन गर्दै आफैँ आफूसँग घिनाउन र सच्चिन कुत्कुतिन्छ । (त्रिपाठी, २०२८ : भूमिका)

“उहाँ नेपाली समाज र अझ मानव समाजमै प्रचलित व्यभिचार, भ्रष्टाचार, बाह्य आडम्बर, मपाईँ, कुरीति, स्थिति र दुराचार दुर्व्यवहार रूपी रोगलाई पारङ्गत वैद्यले भैं चिरफार गरी तिनीभित्र भएको विकृतिलाई समेत स्पष्ट इंगित गर्दै यसको निदान र औषधी समेत खोज्न चाहिने सशक्त व्यङ्ग्यकार हुनुहुन्छ ।” (अधिकारी, सन् १९७५ : ८५)

‘खोल’ “कविता लेख्ने भैरव अर्याल एउटा छिँडिमा क्लर्कको काम गर्ने व्यक्तिमा कति ठूलो संसार लुकेका छ । संसार हाँक्छु भन्नेहरू कति खोका हुन्छन् तर खोका पेट दुब्ला भिना स्वरका भैरव नामधारीको भित्र सिङ्गो संसार छ त्यहाँ वरदान निमित्त गर्धन बेच्ने सिङ्ग उम्रेका बोकाहरूले आफ्नो अनुहार हेरे हुन्छ ।” (देवकोटा, २०२५ : ख ११)

“कथा कवितामा होस् वा लेख-निबन्धमा भैरव अर्यालको लेखनशैली सहज र यथार्थ हुन्छ, यहाँ अभिव्यक्तिको सङ्कट हुँदैन । आफ्नो अभिव्यक्ति फोटोग्राफरले भैं छर्लङ्ग चित्रण गरी देखाइदिन सक्नु उहाँको ठूलो विशेषता हो । समाजमा व्याप्त कुरीति, कुप्रथा र अन्य परम्परा माथि सुधारात्मक तवरले स्वतन्त्र भई व्यङ्ग्य गर्न उहाँ निकै कुशल हुनुहुन्छ ।” (श्रेष्ठ, २०३३ : ६)

“भैरव अर्याललाई भेट्दा नीलकण्ठको संभ्रना हुन्थ्यो महादेवले हलाहल (विष) खाएर देवता लगायत सारा सृष्टिको रक्षा गरेथे ।” “भैरव अर्यालले कुण्ठाग्रस्त जीवनको विष पिएर हामीलाई हँसाए । कण्ठ दोषले राम्ररी बोल्न नसके पनि आफ्ना हाँस्यव्यङ्ग्य कृतिहरूको माध्यमबाट उनले हामीसँग गफ गरे, ठट्टा गरे, हाँसे हँसाए ।” (रिमाल, २०३४ : ११)

“अर्यालभित्र त्यस्तो लेखक थियो, जसलाई साक्षी नराखे पनि यथार्थ भन्ने हडवडी हुन्थ्यो, जसलाई पथप्रदर्शन नमाने पनि बाटो देखाउने रहर हुन्थ्यो, जसलाई बोल्ने मुख थुनिदिए पनि आफूभित्रको तीतो ओकलन हतार हुन्थ्यो । जसलाई कलाकार नभने पनि आफ्नो सीप सजाउने सोख हुन्थ्यो । त्यसैले अर्यालको लेखन स्वयममा के थियो ? तर मेरो विचारमा अर्याल केवल नाम मात्र नभई नेपाली साहित्यमा एक अभिन्न अङ्ग थियो ।” (भट्टराई, २०३५ : ६)

३.८ लेखनको आरम्भ

वि.स. २००९ सालमा **हालखबर** भन्ने पत्रिकामा उनले एउटा हास्यव्यङ्ग्य छापिएको थियो भने साहित्यिक कृति **नयाँ जीवन** नामक कविता उनको पहिलो साहित्यिक यात्रा थियो । यसरी कविताबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका अर्यालले थुप्रै रचना-कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । यस क्रममा हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध कविता, काव्य, निबन्ध, समालोचना तथा कथा-कविताको सम्पादन कार्य पनि उनबाट भएको पाइन्छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नलिखित रहेका छन्-

३.८.१ भैरव अर्यालका प्रकाशित रचनाहरूको वर्णानुक्रमिक विधागत विवरण

(१) पुस्तककार कृतिहरू

(क) कविता

- **उपवन** (कविता संग्रह) प्रकाशक स्वयम् (काठमाडौँ, २०१८) : यस संग्रहमा चालीसवटा कविताहरू सङ्ग्रहित छन् र तिनलाई ६ खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- **राष्ट्रिय आह्वान** (लघुकाव्य) प्रकाशक स्वयम् (काठमाडौं, २०१८) ।
- **विरही राम** (शोक काव्य) प्रकाशक स्वयम् (काठमाडौं, २०२०) ।

(ख) **निबन्ध**

- **इतिथ्री** (हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध संग्रह), कौवा प्रकाशन (ललितपुर, २०२८) : यस संग्रहमा ११ वटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् ।
- **काउकुती** (हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध संग्रह), कौवा प्रकाशन (ललितपुर, २०१९) : यस संग्रहमा ११ वटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् ।
- **गलबन्दी** (हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध संग्रह), कौवा प्रकाशन (ललितपुर, २०२६) : यस संग्रहमा १० वटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् ।
- **जय भुँडी** (हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध संग्रह), रत्न पुस्तक भण्डार (काठमाडौं, २०२२) : यस निबन्ध संग्रहमा १० वटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् ।
- **प्रवेशिका निबन्ध** साभ्ना प्रकाशन, (काठमाडौं, २०२७) : यस संग्रहमा जम्मा ४० वटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् ।
- **दशावतार** (समालोचनात्मक लेख संग्रह), कौवा प्रकाशन (ललितपुर, २०३३) : यस संग्रहमा १० वटा लेखहरू सङ्गृहीत छन् ।

जसमा सातवटा हास्यव्यङ्ग्यात्मक किसिमका लेख-समालोचना र तीनवटा सामान्य समालोचनात्मक लेख-समालोचना छन् । हास्यव्यङ्ग्यात्मक लेख-समालोचनामध्ये दुईवटा सङ्केतात्मक छन् ।

(ग) **समालोचनात्मक पुस्तक**

- **नेपाली काव्यमा प्रकृति**, ने.रा.प्र.प्र. (काठमाडौं, २०३०) : प्रस्तुत ग्रन्थ दुई खण्ड र दश अध्यायमा विभाजित छ ।

(२) **फुटकर कृतिहरू**

(क) **कथा**

- 'भाउजू' **मुकुट** (कथा विशेषाङ्क, पृ. ५, २/१, सम्पादक पुरुषोत्तम वस्नेत समेत, पृ. १०६-११०) ।

(ख) कविता

- अजइन्दु कविता (खण्ड काव्य विशेषाङ्क) ने.रा.प्र.प्र. ।
- 'अङ्गीलक्षण' र हालखबर ।
- 'एक रंग एक व्यङ्ग्य,' उजेली, ७/७ (२०३१) पृ. ३ ।
- 'कठाङ्ग्रएका युग', 'परिलएको पितृत्व', उजेली, ९/९ (२०३३) ।
- 'कारिन्दाको दिनचर्या', रचना (हास्यव्यङ्ग्य अङ्क), पृ. ७, छयाकनको पृ. १९२ बाट उद्धृत) ।
- 'कुकर स्वर्ग हुँदा', रूपरेखा, वर्ष १७/६, पृ. १८६ (२०३३) ।
- 'खस्ताखस्ताको तारालाई', सिंहनाथ, (२०१९) ।
- 'खोल', रूपरेखा, (छयाकनबाट उद्धृत) पृ. १८७ ।
- 'गधा', रूपरेखा, ३/९, (२०१९), पृ. २१ ।
- 'जीवन', रूपरेखा, (२०१९ कार्तिक), पृ. १८ ।
- 'तीन कविता', हिमानी, २/१ (२०१९ आश्विन), पृ. २१४ ।
- 'दुई कविता', कविता, (२०२२), पृ. १६६-१६७ ।
- 'धर्ती बादल र कौवा', हिमानी, (ने.सा.सं. मुखपत्र), पृ. ११२ ।
- 'नैतिकता', कविता, (ने.रा.प्र.प्र.), (२०२२) ।
- 'पसल', विवेक विन्दु छयाकन, पृ. १९० बाट उद्धृत ।
- 'पार्वती पुराण', हालखबर, ५ ।
- 'पुनर्जन्म', कविता, १/४, (२०२०), पृ. ३४६-४८ ।
- 'फूल र मृत्यू', कविता, (२०२३), पृ. ५१९-२३ ।
- 'वम, वम, वम', गोरखापत्र, (२०२३ जेष्ठ १ गते) । (अलबर मैयाँको उपनामबाट प्रकाशित)

- 'वाइस साल र तेइस साल', **गोरखापत्र**, (व्यङ्ग्य विनोद), (२०२२ चैत्र २७ गते) ।
- 'वेच-विखन', **विहान** (२०२० जेष्ठ-असार), छयाकनको पृ. १८६ बाट उद्धृत ।
- 'मसानको एक टुक्रा हाड', **कविता**, १/१ (२०२१), पृ. १५, **साभा कविता**, (२०३०), पृ. ३१९-२० ।
- 'महिला एक गीत', **रत्नश्री**, १/१ (२०२० श्रावण-भाद्र) ।
- 'मेच', **विवेक विन्दु** (छयाकन, पृ. १९१ बाट उद्धृत) ।
- 'हुरीको पत्कर', **साभा कविता**, (२०३०), पृ. ३२१-२२ ।
- थुप्रै भूमिका लेखहरू :

(ग) सामालोचना

- 'एउटा धुन, एउटा आली', **छयाकन** (छै.सं.), (२०२५, कौवा प्रकाशन (पृ. ख १-ख ९) ।
- 'कथा गुरु', गुरुप्रसाद मैनाली, **मधुपर्क**, ४/२ २०२८ आषाढ मसान्त) पृ. २२-२९ ।
- 'नेपाली साहित्यमा हास्यव्यङ्ग्य एक नालीबेली', **ज्ञानविज्ञानको दिशा**, (सं. डिल्लीराम तिमिल्सिना शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क), पृ. ५० ।
- 'लोक भक्त भानुभक्त' **सुस्केरा**, १/२ २०२७ कार्तिक) ।
- 'हृदयचन्द्रका केही कथाहरू', **सुस्केरा**, हृदय चन्द्र विशेषाङ्क, २/२ (सं. रामचन्द्र भट्टराई) (जेष्ठ-असार) ।

(घ) सम्पादकीय

- (१) 'अभिव्यक्ति', **मधुपर्क**, ३/१० (सं.प्र.) नगेन्द्रराज शर्मा (२०२७ फाल्गुन मसान्त) ।
- (२) 'खजमजिएको जाँगर फेरि सङ्गालेर', **रचना**, ४/१, (२०२४ असोज-कार्तिक) ।
- (३) 'समर्पण र श्रद्धाञ्जलि', **रचना**, (२०२४ मङ्सिर-पौष) ।

(५) 'समीक्षात्मक सक्रियता', **रचना**, पृ. १६-१७ र १८, (२०२५ असार-श्रावण) ।

यसका अलावा भारवी, विष्णु शर्मा, अलवर मैया र बकम्फुस शर्मा भन्ने नाउँबाट पनि थुप्रै हास्यव्यंग्य लेखेका थिए ।

३.९ सम्मान र पुरस्कार

भैरव अर्यालले कविता, काव्य, निबन्ध र समालोचना लेखे पनि उनको खास क्षेत्र हास्यव्यङ्ग्यकार नै भनेर चिनिन्छ । कविता पनि उनका राम्रा-राम्रा र मुटु छुने खालका हुन्छन् । यी राम्रा कविताको सम्मानमा २०२२ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित कविता प्रतियोगिता प्रथम भई स्वर्णपदक पाएका थिए । उनकै नामबाट साहित्यिक संस्था खोलिएको छ । विभिन्न पत्र-पत्रिकाले विशेषाङ्क निकालेको थियो । उनको चित्र राखेर हुलाक टिकट प्रकाशित भएको छ ।

यसरी विभिन्न क्षेत्रबाट विभिन्न तरिकाले उनलाई सम्मान गरिसकेको छ र अबै सम्मान र पुरस्कृत हुने व्यक्तित्वमध्ये उनी पनि एक हुन सक्छन् भनेर आश गर्न सकिन्छ ।

३.१० प्रवृत्ति

भैरव अर्याल नै नेपालमा त्यस्ता व्यक्ति हुन्, जसले समाजमा भइरहेका नचाहिदाँ काम कुराहरूलाई हाँसो उठ्दो तरिकाले छेडपेच हानेर राम्रा-राम्रा कामकुरा गर्न उत्साहित पार्ने र समाजमा देखिएका विकृति-विसङ्गति र कुरीतिजस्ता जीवनमा आघात पुऱ्याउने संस्कारको उच्छित्तो काढ्दै घुमाउरो पाराले तर पढ्ने मान्छेको मुटुमा बिभने गरी निबन्धको रचना गर्नु उनको अन्य स्रष्टाको भन्दा भिन्न प्रवृत्ति हो । नेपाली जनमानसमा चलेका उखानलाई ठ्याक्कै मिल्दो र सुहाउँदो पाराले प्रयोग गरी निबन्धको उचाइ बढाउनु उनको प्रमुख प्रवृत्ति मानिन्छ ।

समाजमा रहेका कुरीति र कुसंस्कारले समाजलाई आक्रान्त पारेको छ, जसलाई सम्पूर्ण व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो तह र हैसियतबाट तिनको विरोध गर्नुपर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिनु उनको अर्को प्रवृत्ति हो ।

यसरी आफ्ना कृतिमार्फत् समाजको विकृति र विसङ्गति हटाउनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्ने महान् श्रष्टाले वि.स. २०३३ असोज १९ गते राति गोकर्णबाट बगेको वागमती नदीको गल्लिमा हामफालेर आत्महत्या गरेर आफ्नो जीवनलीला समाप्त पारेका थिए (पराजुली, २०६२ : १०५) ।

परिच्छेद - चार

उखानको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

४.१ परिचय

यस अध्यायमा उखानको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिको चर्चा गरिन्छ । लोकसाहित्यको एउटा स्वतन्त्र विधाका रूपमा उखानलाई स्वीकार गरिएको छ । उखानको परिचयका क्रममा यसको नामकरण, विशेषता र महत्त्व बताई यसै आधारमा उखान वर्गीकरणका आधारको चर्चा गरिएको छ । उखान वर्गीकरणका अनेक आधारहरू पाइए पनि उखानले दिने सन्देशको क्षेत्रगत व्यापकताका दृष्टिले उखानको वर्गीकरण बढी वैज्ञानिक देखापर्ने भएकाले भावका आधारमा उखानको वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.२ लोकसाहित्यिक विधाका रूपमा उखान

साहित्यको रूपात्मक प्रकारलाई विधा भनिन्छ । जीवनजगतको अनुभूतिपरक अभिव्यक्ति साहित्य भएकाले त्यस अभिव्यक्तिको प्रस्तुतीकरणात्मक भिन्न रूप नै विधा हो । लिखित साहित्यमा जस्तै लोकसाहित्यका पनि प्रस्तुतीकरणात्मक विविधताहरू हुन्छन् । पूर्वीय आचार्यहरूले यिनै विविधताका आधारमा साहित्यलाई श्रव्य र दृश्य गरी दुई विधामा विभाजन गरेका छन् (विश्वनाथ, सन् १९७० : १७०) । लिखित साहित्य र लोकसाहित्यका विधाहरूमा समानान्तरता रहेको भेटिन्छ । आधुनिक लिखित साहित्यमा जीवनी, आत्मवृत्तान्त, शब्दचित्रजस्ता अनेक उपविधाको विकास भएको पाइए पनि लोकसाहित्यमा यिनका तत्त्वहरू सूक्ष्म रूपले कुनै मूल विधाकै अन्तर्गर्भमा सन्निहित रहेको पाइन्छ ।

गेयता आख्यानका सम्पुटनमा प्रकट हुने गाथामा जीवनीका तत्त्वहरू भेटिन्छन् । गीतिकथायुक्त भएकाले गाथा भनिए पनि आयामगत दृष्टिले गाथाहरू कविताको मझौला र बृहत् रूपसँग सम्बद्ध रहेका पाइन्छन् । आयामगत दृष्टिले उखानहरू कविताको लघुतम रूपसँग नजिक पाइन्छन् । संरचनात्मक दृष्टिले उखान पनि मुक्त संरचनाका हुन्छन् र कविताको लघुतम रूप पनि मुक्त संरचनाको हुने भएकाले दुवै तुलनीय छन् । उखान कथ्य (श्रव्य) विधा भएकाले आयामगत दृष्टिले

पनि सूक्त र उखानतुल्य छन् । पूर्वीय आचार्यले कविताका लघुतम र लघुरूपलाई मूक्तक शब्दले सङ्केत गरेका छन् । मूक्तकको तात्पर्य अप्रबन्धात्मक हो । भावना वा विचारको उन्मुक्त अभिव्यक्ति नै मूक्तक हो । उखान पनि अप्रबन्धात्मक हुन्छन् । स्वतन्त्र भाव वा विचारको अभिव्यक्ति उखानमा पाइन्छ । प्रत्येक उखान एउटा भाव वा विचार व्यक्त गरेर टुङ्गिन्छन् । यद्यपि पूर्वीय आचार्यहरूले मूक्तकलाई पनि विशेषक, कलापक, कुलक र कोशमा परिगणना गराएका छन् (बर्धन, २०५१ : २८५-२९०) । प्रबन्ध काव्यलाई प्रबन्ध, पर्यायबन्ध, परिकथा, खण्डाकाव्य, सकलकथा र सर्गबन्ध (महाकाव्य) समेत गरी ६ वटा भेद गरेको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७० : १७०-१७३) । यसैगरी गद्यका पनि आख्यायिका, कथा, खण्डकथा, परिकथा र कथानिका समेत गरी पाँच प्रकार मानिएका छन् (बर्धन, २०५१ : २८६-२९५) । पूर्वीय आचार्यहरूको विभेदको प्रेरणा पठन वा श्रवण र दर्शन वा अभिनेयता रहेकाले लोकप्रचलनको परम्परालाई अवगाहन गरेर नै यो वर्गीकरण सम्भव भएको देखिन्छ । यसै आधारमा लोकसाहित्यिक विधालाई यस प्रकारले उल्लेख गर्न सकिन्छ- लोककविता/लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा/लोककाव्य, लोकोक्ति, लोकपहेली (गाउँखाने कथा) श्रव्य वा पाठ्यभेदमा पर्दछन् भने लोकनाटकचाहिँ दृश्यभेदमा पर्दछ ।

लोकसाहित्य अध्येताहरूले पनि उखानलाई श्रव्य वा पाठ्यभेदमा नै राखेका भए पनि उनीहरूले उखानलाई “प्रकीर्ण” विधाका रूपमा राखेको पाइन्छ । प्रकीर्ण साहित्यको कुनै प्रकार होइन । प्रकीर्ण कथनले मूक्त प्रक्रियालाई नै जनाउने भएकाले उखानलाई प्रकीर्ण मान्नुभन्दा मुक्त कथन वा सूक्ति मान्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ (थापा र सुवेदी, २०४१) । उखान श्रव्यात्मक वर्गको स्वतन्त्र विधा हो । उखानहरू कवितात्मक पनि हुन्छन् परन्तु कविता नै होइनन् । उखानमा आख्यानसूत्र पनि हुन्छ किन्तु आख्यानीकरणको प्रक्रिया हुँदैन । उखानमा सम्वादात्मकता रहेको हुन्छ किन्तु यी नाटक वा कथोपकथन पनि प्रत्यक्ष रूपले पूर्वापर प्रसङ्ग आउनुपर्छ र पात्र र परिवेशानुकूलता त्यसको प्रमुख अभिलक्षण मानिन्छ किन्तु उखानमा त्यस्ता कुनै कुराको आग्रह गर्न मिल्दैन ।

मूक्त संरचनाका वाक्यात्मक आयामका उक्ति वा सूक्तिलाई उखान भनिएकाले लोकसाहित्यका कथा, कविता र गीतहरू समान उखान पनि श्रव्य वा पाठ्य वर्गमा पर्ने मूक्तक जस्तै स्वतन्त्र भावका कथन हुन् । उखानलाई सन्दर्भ वा

रचनाका अङ्गका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ, किन्तु त्यहाँ पनि उखानको स्वतन्त्र अस्तित्व अक्षुण्ण रहेको भेटिन्छ। उपयुक्त प्रसङ्ग मिलाएर प्रसङ्ग पुष्टिका निमित्त मात्र उखानको प्रयोग हुन्छ। उखान आफ्नो स्वतन्त्र पहिचान गुमाएर प्रयुक्त हुन नसक्ने भएकाले पनि उखान लोकसाहित्यको एउटा स्वतन्त्र विधाका रूपमा स्थापित हुन आउँछ। उपन्यास, कथा, निबन्ध विधामा उखानको प्रयोगलाई हेर्दा त्यहाँ उखान प्रसङ्गलाई पोषण दिनका लागि रचना श्रृङ्खलामा आबद्ध भएर प्रयुक्त भएका पाइए पनि उखानको स्वतन्त्र पहिचान स्पष्ट देखापर्दछ।

४.३ उखानको नाम

उखान शब्द संस्कृतको उपाख्यानसँग सम्बन्धित छ। यसको अर्थ उपकथा वा प्रासङ्गिक कथा हो। श्रीमद्भागवतमा **जड भरतोपाख्यान** मार्कण्डेय पुराणको **मदालसोपाख्यान** जस्ता शब्दले यसै तथ्यलाई सङ्केत गरेका छन्। यस्ता उपाख्यानहरू महाभारतलगायत अन्य पुराणहरूमा पनि पाइन्छन् (कोइराला, २०५६ : ३९)।

उपाख्यान 'ख्या' धातुमा 'उप+आ' दुई उपसर्ग लागेर बनेको निष्पन्न शब्द हो। 'ख्या' को अर्थ भन्नु हो। 'उप' को अर्थ नजिक, सम्मुख र सहायक, द्वितीयक भन्ने हुन्छ। यसरी बनेको उपाख्यान शब्दको अर्थ प्रासङ्गिक कथा हुन आउँछ।

नेपालीमा उखानलाई आहान पनि भनिन्छ। यो आख्यानसँग सम्बन्धित छ। 'ख्या' धातुमा 'आ' उपसर्ग लागेर आख्यान शब्द व्युत्पादित हुन्छ। आख्यानको पनि अर्थ कथा नै हो। पूर्वापर श्रृङ्खला मिलेको कथालाई आख्यान भनिन्छ। यही आख्यानबाट आहान शब्द विकसित भएको मानिन्छ। नेपाली भाषामा प्रचलित उखान संस्कृतको उपाख्यानबाट र आहान आख्यानबाट व्युत्पादित शब्द हुन्। यसरी उखान शब्दको व्युत्पत्ति उपाख्यानसँग सम्बन्धित देखिए पनि नेपाली भाषामा यसको अर्थ उपाख्यानभन्दा फरक भइसकेको पाइन्छ (पोखरेल र अरू (सम्पा.) २०४० : १३३)।

मैथिली भाषामा उखानलाई लोकोक्ति र कहबी भनिन्छ। लोक र उक्तिकोयोगबाट लोकोक्ति शब्द बन्दछ। संस्कृतमा लोक शब्दको अर्थ हेर्नु हुन्छ। वच्-उच्-उक् धातुमा प्रत्यय लागेर बनेको उक्ति शब्दको अर्थ भनाइ हुन्छ। यसरी लोकोक्तिको अर्थ समाजले राम्ररी अनुभव गरेर भनेको भनाइ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। लोकले भन्ने गरेको भनाइ नै लोकोक्ति हो। यस्ता चुट्के भनाइ वक्ता अज्ञात हुन्छन्।

यसैले उखानको वा कहवीको अर्थ उपकथा नभई समाजको मुख परम्पराबाट प्राप्त आख्यानात्मक वा अनाख्यानात्मक उपमा, दृष्टान्त र उदाहरणका रूपमा प्रयोग हुने वाक्यात्मक स्तरको कथन भन्ने बुझिन्छ ।

समाज विकास र परिवर्तनको पदचापको चिन्ह उखानमा भेटिन्छ । अतः कतिपय नयाँ उखान प्रचलित हुने र प्रचलित कतिपय उखानहरू अप्रचलित हुँदै जाने गर्दछन् । 'मुकुन्द सेनले मुलुक मार्न नजानेको र तँ फुसाले खीर नजानेको,' 'देखौला पाँडेको दीर्घायू' जस्ता उखानहरू विशेष घटनाजनित परिस्थितिका चापबाट सिर्जित भएर समाजमा प्रचलित भएका पाइन्छन् । उखानका आभ्यन्तरमा आख्यान भए पनि उखानको प्रयोग आख्यानका लागि नभएर उपमा, उदाहरण र दृष्टान्तकै निमित्त हुने भएकाले यिनलाई उपमा, दृष्टान्त र उदाहरणमूलक चुट्के भनाइ भनिएको देखिन्छ (रिमाल, २०२८ : ७१) ।

उखानलाई लोकोक्ति, कहावत र चुटुकिला उक्तिका साथै सूक्ति पनि भनिन्छ । लोकसमाजका विख्यात पुरुषका र महान् कविहरूका भावसघन भनाइलाई सूक्ति भनिन्छ । लोकका अनुभवले भरिएका उक्ति पनि उखान नै हुन् भने क्रान्तदर्शी कविहरूका भावमय उक्तिहरू पनि उखानका रूपमा प्रचलित हुन्छन् । उखान उपाख्यानबाट विकसित भएको हुनाले उपाख्यानमा विद्यमान आख्यान स्मृतिशेष बनेर ती सबै सन्दर्भलाई सङ्केत गर्ने सन्दर्भसूत्रका रूपमा शेष रहेका शीर्ष वाक्यहरू उखानका रूपमा प्रचलित रहेका भेटिन्छन् ।

उखानको अस्तित्व संसारका धेरै भाषाहरूमा रहेको सङ्केत मिल्छ । संस्कृतमा उखानलाई लौकिकी, लौकिकीगाथा, लोकोक्ति, प्रायोवाद र प्रवाद भनिन्छ (वाल्मीकि, स्लोक ११४ र १२५) । ग्रीक भाषामा उखानलाई पारो एमिया भनिन्छ । प्राचीनकालदेखि लोकमुखमा रहेको भनाइ भन्ने अर्थमा उखानलाई पारो एमिया भनिएको सङ्केत पाइन्छ । ल्याटिन भाषाको प्रोर्विओमा रहेको 'ओ' चाहिँ उखानको अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ र यसको अर्थ हो त्यस्तो सूक्तिमय कथन जो बारम्बार दोहोरिइरहन्छ (सहल, सन् १९५८ : १०-३८) । उर्दूमा जर्बूल र मिस्ल भनिन्छ भने भोजपुरीमा कहानी र कहावत भनिन्छ । राजस्थानी भाषामा कहावत र कहाउत बढी प्रचलित रहेका पाइन्छन् । बुन्देली भाषामा उखानलाई ओखाणो र टुक्कालाई पाखाणो भनिन्छ । (श्रीवास्तव, सन् १९७६ : ५-१०) । मैथिलीमा लोकोक्ति, कहवी, कहावत र

फकडा भनिन्छ । अङ्ग्रेजीको प्रोभर्व ल्याटिनको प्रोभर्विओबाटै विकसित शब्द मानिन्छ । नेपालीमा उखान, आहान र उक्ति नामहरू प्रचलित रहेको पाइन्छ ।

यहाँ उल्लेख गरिएका अनेक भाषामा पाइने उखानका नामले यसको व्याप्तिलाई सङ्केत गरेको मान्न सकिन्छ । संसारकै सबै भाषामा कम-बेसी उखान पाइएकाले यसको प्राचीनता पनि सिद्ध हुन्छ । विद्वान्हरू ऋग्वेदलाई मानवको आदिम काव्यात्मक वाणीका रूपमा अधि साछ्छन् (तिवारी, सन् १९७३ : ६८-८०) । ऋग्वेदका पृथ्वीसूक्त, पूरुषसूक्त र उषसूक्तजस्ता सूक्तहरूमा प्रशस्त सूक्ति पाइन्छन् ।

सामाजिक जीवनका महिमामय व्यक्ति, घटना र प्रसङ्गबाट उत्पत्ति भएको मान्न सकिन्छ । प्रायःजसो उखानमा सम्बद्ध समाज संस्कृति समाजिक उत्थान-पतनको इतिहास एवं तत्कालीन सामाजिक परिवेशको प्रतिविम्ब पाइने हुनाले यी सामाजिक जीवनका अनुभूत ज्ञानका अभिव्यक्तिबाट बनेका हुन्छन् भन्ने तर्कलाई पुष्टि मिल्छ (दर, सन् १९६३ : १५) । यसप्रकारका सूत्रात्मक कथनहरूले समाजमा निरन्तर स्पृहणीय भूमिका निर्वाह गरेकाले लोकजीवनमा प्रिय बनेका मानिन्छन् । समान प्रसङ्ग र परिवेशमा लोकसामान्यबाट उखानको प्रयोग हुन थाल्छ र लिखित साहित्यमा पनि यिनको उपयोग गर्ने गरिन्छ । दीर्घ कथा श्रृङ्खला, प्राचीन सामाजिक क्रियाकलापका प्रसङ्ग, इतिहास तथा प्राग्-इतिहासका मार्मिक घटना विशेषलाई पनि उखानले सम्झना दिलाउँछन् । लोकसामान्यका बोलीचालीबाट उत्पन्न यी सूत्रात्मक कथन आफ्नै शक्तिवत्ता र प्रभाव सम्पन्नताका कारणले शनै-शनै जनमानसमा जरा गाड्न पुगेर लोकजीवनका हर्ष, विस्मात, सुख-दुख, आपतविपतका यथार्थ धरातलका उपमा, दृष्टान्त तथा उदाहरण बनेर रहेका हुन्छन् (सहल, १९५८ : १२-१४) ।

सामाजिक नीतिशास्त्रका रूपमा रहेका उखानहरू तत्तत्समाजका सत्यतथ्य उक्ति मानिन्छन् । मान्छेले जिउने क्रममा भोगेका कतिपय उत्प्रेरक घटनालाई सबैले स्मृतिकोशमा राख्न नसके पनि एकान्तमा बसी कल्पनाको संसारमा भावनाका पखेटा फट्फटाएर विगत, आगत र अनागतका स्पृहणीय घटना र परिस्थितिको मानसिक रूपमा साक्षात्कार गर्न सक्ने क्रान्तद्रष्टा, लोकपुरुष, ऋषि र कविहरूले शाश्वत मूल्यका अभिव्यक्ति प्रदान गर्छन् । यस्तै सूक्तिहरू कालान्तरमा उखानमा परिणत भएर लोकजीवनका वेद बन्न पुगेका हुन्छन् । एक कण्ठबाट अर्को कण्ठमा, एक गाउँबाट

अर्को गाउँमा, एउटा समाजबाट अर्को समाजमा र एक पुस्ताबाट अर्का पुस्तामा सधैं व्यापक किसिमले प्रसारित भएर अमर बनेका पाइन्छन् (ऐजन : १५-१८) ।

४.४ उखानको परिभाषा

पाश्चात्य साहित्य र वैचारिक जगत्का चिन्तक अरस्तुका विचारमा “उखानहरू तत्वज्ञानका खण्डहरूबाट छानेर निकालिएका ज्ञानका कोश हुन् ।” (कोइराला, २०५६ : ४५) एग्रीफोलाले “जीवनमा व्यवहृत प्राचीनकालीन साना-साना संकथन” भनेर उखानको वाक्यात्मक आयामतिर सङ्केत गरेका छन् (ऐजन) । “उखान भनेको त्यो कथन हो जसको नाम छैन र जसको निर्माताको पनि पत्तो छैन” भनेर ट्रयाजले उखानको उत्पत्तिका आधारमा परिभाषा दिएका छन् । जोन्सनका विचारमा “जनजीवनमा निरन्तर व्यवहार हुनसक्ने लघु कथन नै” उखान हुन् भन्ने बुझिन्छ (आचार्य, सन् १९५२) । फोस्तले उखानलाई “व्यावहारिक जीवनका मार्गदर्शक तत्व” भनेका छन् । आफ्ना अनुभव, कुनै ऐतिहासिक कथा, पौराणिक कथा, प्राकृतिक नियम-कथा र प्रतीक आदि कुनै पनि आधारमा कुनै व्यक्तिद्वारा प्रयुक्त सूत्रात्मक चुटुकिला, उक्तिहरू लोकमा प्रचलित भएर लोकोक्ति कहलिन्छन् भनेर भोलानाथ तिवारीले **भाषाविज्ञान कोष**मा परिभाषित गरेका छन् (तिवारी, २०२० : ५८१) । श्यामसुन्दर परमारले “कहावत उक्ति हो, लोकसँग सम्बद्ध भएकाले यसलाई लोकोक्ति भनिन्छ । यसमा लौकिक जीवनको यथार्थ जीवनसदृश, अनुभव सादृश्य पाइन्छ र यसले सार्वजनिक अनुभव बोकेको हुन्छ” भनेका छन् (परमार, सन् १९७२ : १-३०) । सरोजनी रोहितगीका विचारमा “उखान लोकानुभवयुक्त बुद्धिवैभवका राम्रा नमुना हुन् ।” उदयनारायण तिवारीका अनुसार “वास्तवमा उखानहरू अनुभूत ज्ञानका समुद्र हुन् । शताब्दीयौंदेखि कुनै जातिको विचारमा कतापट्टि प्रवाहित भएको छ भन्ने कुराको अवलोकन गर्नुछ भने त्यस जातिमा पाइने उखानहरूको वर्गीकरण गरी हेरे राजनीतिक तथा भाषिक इतिहाससम्बन्धी सामग्री प्रचुर मात्रामा पाउन सकिन्छ ।” रामनरेश त्रिपाठीले “ग्रामीण समाजका समग्र अनुभूतिहरू उखानमा सुरक्षित हुन्छन् । उखान नै हाम्रा अनपढ र अशिक्षित किसानका अँधेरा घरलाई जगमगाउँदो बनाउने उज्याला दीप हुन् । उखानमा उनीहरूका पुर्खाका हजारौं वर्षका अनुभवहरू भरिएर रहेका हुन्छन्” भनेका छन् (त्रिपाठी, सन् १९५५ : ५२ । वासुदेवशरण अग्रवालका शब्दमा

“उखानहरू मानवीय ज्ञानका चोखा, खिरिला सूत्र हुन् ... जसले बुद्धि र अनुभवको ज्योतिर्मय किरणावली विस्फारित गर्दछन् । लोकोक्ति साहित्य संसारकै नीति साहित्यको प्रमुख अङ्ग मानिन्छ ।” कन्हैयालाल सहल उखानको परिचय दिँदै लेख्छन् “सांसारिक व्यवहार पटुवा र सामान्य बुद्धि विलासको जुन रूप लोकोक्तिमा निर्देशित हुन्छ, त्यस्तो अन्यत्र दुर्लभ छ (सहल, सन् १९५८ : १) ।” वैजनाथ सिंह ‘विनोद’ **भोजपुरी लोकसाहित्य एक अध्ययन** भन्ने पुस्तकमा लेख्छन्- “उखानहरू लोकका सम्पत्ति हुन् (कोइराला, २०५६) । तिनको सिधा सम्बन्ध लोकजीवनसँग हुन्छ । यसै कारणले उखानलाई कतिपय भाषामा लोकोक्ति पनि भनिन्छ । यसको अर्थ हो लोकोक्ति प्राज्ञाक्ति होइनन् ती त लोकजीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने लोकका उक्ति हुन् ।” यसैगरी कृष्णदेव उपाध्याय **लोकसाहित्य की भूमिका** नामक आफ्नो पुस्तकमा लेख्छन्- “लोकोक्तिहरू अनुभवसिद्ध ज्ञानका निधि हुन् । मानवले युगौं युगदेखि जुन तथ्यको साक्षात्कार गरेका थिए तिनै तथ्यको तथ्यको प्रकाशन लोकोक्तिका माध्यमले भएको हुन्छ । यी चिरकालीन अनुभूत ज्ञानका सूत्र हुन् । समास रूपमा चिरसञ्चित ज्ञानराशिको प्रकाशन नै उखानको अभीष्ट हो । शशिशेखर तिवारीले **भोजपुरी लोकोक्तियों का अध्ययन** (सन् १९७० : १५) नामक पुस्तकमा “लोकोक्तिहरू परम्पराका सम्वाहरू र ऐतिहासिक चेतनाका प्रतिध्वनि हुन् । अतः यिनमा कुनै देश र ठाउँको राजनीतिक, सांस्कृतिक र इतिहाससम्बन्धी प्रचुर सामग्रीहरू सञ्चित हुन्छन् । लोकोक्ति साहित्यका मुख्य अङ्गहरू मुद्रा, अभिलेख र भग्नावशेषकै भाँती परम्पराको उद्घाटनमा मूलतः सहायक बन्दछन्” भनेका छन् । कुन्दनलाल उप्रेतीका शब्दमा “उखानमा मानवीय ज्ञान र अनुभव आ-आफ्नौ सहज र घनीभूत रूपमा रहेका हुन्छन् ।”

हिन्दी साहित्य कोशका अनुसार उखानबाट गागरमा सागर भर्ने काम हुन्छ । यसमा जीवनका सत्यलाई चमत्कारपूर्वक प्रकट गरिएको हुन्छ । उखानहरू ग्रामीण जनताका नीतिशास्त्र हुन् । यिनीहरू मानवीय ज्ञानका घनीभूत रत्न पनि हुन्, जसबाट बुद्धि एवं अनुभवको किरणावली विकीर्ण हुन्छ” (कोइराला, २०५६ : ४३) भनेर परिभाषित गरेको पाइन्छ । कोशकारले यस परिभाषामा बासुदेवशरण अग्रवाल र कृष्णदेव उपाध्यायका परिभाषाको मर्म समेटेको प्रतीत हुन्छ । हरिवंश रायले **साहित्यिक लोकोक्ति कोश**मा “लोकोक्तिहरू खण्डवाक्य, वाक्यांश या पद मानिन्छन् । यसमा

उद्देश्य र विधेयको विधान हुन्छ । कुनै-कुनै उखानमा क्रियापद लुप्त पनि रहन सक्तछ परन्तु यसले अर्थबोधमा समस्या पैदा हुँदैन” भनेका छन् (ऐजन्) ।

उखान संक्षिप्त र सारपूर्ण हुन्छन् लोकसाहित्य र साधारण मौलिक बोलीसँग सम्बन्धित मौखिक भाषा हो उखान । ..... उखान खास गरी घरायसी व्यवहारमा प्रयोग गरिने चीजहरू, जनावर र दैनिक जीवनका घटनाहरूबाट उत्पन्न हुन्छन् । उखानका स्रोतहरू धेरै छन् (लिच र अरू (सम्पा.) : ७५०) । रसेलले भनेका छन्- “उखानमा एउटाको सुझमा अनेकौं बौद्धिक चातुर्य सन्निहित रहेको हुन्छ ।”

‘इन्साइक्लोपिडिया अफ रिलिजन एण्ड इथिक्समा “उखानहरू लोकमा जबसम्म स्वीकृत हुँदैनन् तबसम्म ती लोकोक्तिका नामले प्रचलित पनि हुँदैनन्” भनिएको छ । यसैगरी **इन्साइक्लोपिडिया अफ ब्रिटानिकामा** र **अक्सफोर्ड डिक्सनरीमा** “... जनतामा प्रचलित कुनै साना सारगर्भित वचन, अनुभव अथवा निरीक्षणद्वारा सबैले जान्न सक्ने कुनै सत्यलाई प्रकट गर्न सक्ने संक्षिप्त उक्ति लोकोक्ति हो” भनिएको छ ।

पुष्करशमशेरले उखानलाई वाक्य, वाक्यांशका रूपमा परिचय दिँदै लेखेका छन्- “एक ठाउँमा खुब प्रचलित भएको उखान वा वाक्यांश अर्का ठाउँमा नसुनिन पनि सक्छ । एक पाखामा एक अर्थमा चलेको वाक्यांश अर्का पाखामा अर्कै अर्थमा चलन पनि सक्छ (ज.ब.रा., सन् १९९८: ७५०) ।

पादरी गंगाप्रसाद प्रधानले भनेका छन्- “उखान तादिका लोगले छानि, घोटी, जाँची, ठहराई चलति गराएका कुरा काट्ने स-साना चरणहरू हुन् । यस्तै (यसले) भन्थेका (भनेका) कुराको अर्थी (अर्ती) लिनु पक्ष नलिनु ।” (प्रधान, सन् १९०८ : भूमिका) त्रिलोक नेउपानेद्वारा आफ्नो पुस्तक **नेपाली उखान सङ्ग्रहमा**- “सांस्कृति स्मरण, अनुभवको सार र व्यङ्ग्यको एक अङ्ग हो- उखान” भनिएको छ । बालकृष्ण पोखरेलले **राष्ट्रभाषामा**- “उखानहरू वास्तवमा हाम्रा पुर्खाहरूले घामपानी र हुरीसँग संघर्ष गर्दै आर्जन गरेका निधि हुन् भनेर परिभाषा दिएका छन् । बट्टी विशाल पोखरेलले त्रि.वि. मा प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा (२०३५)- “दैनिक जीवनमा घटेका घटनाहरूका आधारमा उखानको उत्पत्ति भएकाले अधिकांश उखान यथार्थमूलक हुन्छन्” भनेर परिभाषा दिएको देखिन्छ । पारसमणि प्रधानले-

“उखान भाषाको ज्यान हो, जातिका अुनभवको सार हो” भनेका छन् । मोहनराज शर्माले “वाक्यस्तरको संरचना हुने त्यस सूत्रात्मक उक्ति वा कथनलाई उखान भनिन्छ, जसको अर्थ त्यसका उत्ससंग सम्बद्ध हुन्छ” भनेर “शब्द रचना र वर्ण विन्यास” मा लेखेका छन् । नरेन्द्र चापागाईले **शब्द, वाक्य र अभिव्यक्ति** नामक पुस्तकमा युगौंयुगदेखि मौखिक रूपमा दीर्घजीवी बन्दै आएका सुललित पदावली युक्त तथा आलङ्कारिक त्यस्ता सूत्रात्मक सूक्तिहरूलाई उखान भनिन्छ, जसमा मनमस्तिष्कलाई उजिल्याउने विस्तृत भावानुभूतिको संक्षिप्त अभिव्यञ्जनाशक्ति रहन्छ” भनेर उखानको परिभाषा दिएका छन् ।

वाङ्ला लोकसाहित्य अध्येता सुनिलकुमार देले- “धेरै संभव छ यी उखानहरूको प्रथम उत्स त्यसबेला मान्छेका मनमा स्वतः उत्सारित भएको थियो होला जुनबेला उनीहरूको प्रत्यक्ष ज्ञान वा अनुभूति आफ्नो सरस वेग र सहज भाषाबाट भएको थियो होला” भनेर उखानको परिभाषा दिएका छन् (भा र अरू (सम्पा., सन् १९५९ : ६) । प्रदीप रिमालले “उखान, उदाहरण व्यङ्ग्य र दृष्टान्तका रूपमा लोकोक्तिलाई उखान भनिन्छ भनेका छन् । “वाक्यावाक्य खण्डका रूपमा निर्मित त्यस भनाईलाई लोकोक्ति वा उखान भनिन्छ, जसद्वारा लोकाअनुभव र ज्ञानको विकास तिख्खर रूपमा प्रस्फुटन हुन्छ” भनेर धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले **लोकसाहित्य विवेचना**मा परिभाषा दिएको भेटिन्छ ।

पूर्व-पश्चिम दुवैतिरका परिभाषालाई विश्लेषण गर्दा उपर्युक्त सबै परिभाषालाई दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ- प्रभावपरक परिभाषा र संरचनामूलक परिभाषा । प्रभावपरक परिभाषाले उखानका विशेषता, यसको प्राचीनता, उखानको क्षेत्रगत व्यापकतातिर सङ्केत गरेको पाइन्छ । संरचनात्मक परिभाषाले उखानको बनावट र यसका आयामिक आकारप्रकार र उपयोगितातिर सङ्केत गरेको देखापर्छ । उपर्युक्त विश्लेषणका आधारमा उखानलाई लोकजीवनका विशेष घटना, लोकपुरुषका भावसघन उक्ति जो पद्य-गद्यात्मक रूपले सूत्रात्मक सूक्तिका रूपमा रहन्छन्, जसले समाज सापेक्ष र सार्वभौमिक सन्देश दिन्छन् र मुख परम्पराबाट पुस्तौपुस्तासम्म जीवित रहेका हुन्छन् ।

४.५ उखानको महत्त्व

उखानहरू सञ्चार, न्याससम्पादन, सामान्य व्यवहारलगायत दिखित साहित्यका विधा उपविधामा समेत प्रयोग भएका भेटिन्छन् । प्रयोक्ताले स्वाभीष्ट संसिद्धिका निमित्त सहज रूपबाट उखानको उपयोग गरेको देखिन्छ । उखानहरू सन्दर्भ सम्बद्ध हुन्छन् । वक्ताले आफ्नो तर्क पृष्टिका निमित्त उखानको प्रयोग गर्दछ । साहित्यिक कृति र वाणीमा उखान उपमा, दृष्टान्त, व्यङ्ग्य तथा उदाहरणका रूपमा प्रयोग हुन्छन् । अतः पठित-अपठित सबैका कण्ठमा आसन जमाउने उखानहरू मानव जीवनका सुख-दुःखका अभिव्यक्ति हुन् । यतिमात्र नभएर जीवन-जगत्मा चातुरी र दक्षताको शिक्षा दिने गुरु पनि हुन् । स्नेह र ममता देखाएर ताती गर्न सिकाउने आप्तजन मात्रै होइनन् व्यक्ति र समाजका कमी कमजोरी औल्याएर सचेत गराउने सचेतक पनि मानिन्छन् । “जसको शीतल ताप्लु उसकै जरा काट्नु” भने भै उखानको महत्त्व चर्चाका निमित्त पनि उखानका बहिरङ्गको सिङ-पुच्छर नापेर लम्बाइचौडाइको परिमाण निकाल्नुभन्दा उखानका तत्वको परीक्षण नै निर्णायक हुनसक्ने देखिन्छ ।

उखान लोकअभिव्यक्ति भएकाले सर्वसारधारण नै यसका मुख्य प्रयोक्ता हुन्छन् । उखान लोकसामान्यका उक्ति भए पनि सामान्य उक्ति भने होइनन् । उखान विशिष्ट उक्ति हुन् । उखानले यो विशिष्टता प्राप्त गर्न विशेष परिस्थितिको चाप पचाएका हुन्छन् । अतः उखान उत्पत्तिमा लोककथा, ऐतिहासिक घटना र प्राज्ञ वचन नै निमित्त कारण रहेको सङ्केत पाइन्छ (अर्याणी, २०३२ : १३३-१३५) । प्रत्येक भाषिक कथनमा एउटा कथ्य हुन्छ । उखानहरू पनि भाषिक कथन भएकाले यिनको पनि मेरुदण्डका रूपमा कथ्य रहेको हुन्छ । उदाहरणार्थ -

कहाँ राजा भोज कहाँ भोजे तेली ।

उद्धृत उखानको कथ्य राजा भोज र भोजे तेली रहेको छ । भोजे तेली र भोजवा तेलीलाई उनीहरूको शक्ति सामर्थ्यको बोध गराएर उनीहरूका बीचको अन्तर प्रस्ट्याई वृथाभिमानबाट मुक्त पारेर “घाँटी हेरेर हाड निल्ल” सिकाउनु नै उद्धृत उखानको कथ्यबाट निकलने सन्देश हो । यसरी हेर्दा प्रत्येक उखानमा एक वा एकभन्दा बढी कथ्य रहेका भेटिन्छन् ।

प्रत्येक भाषिक अभिव्यक्तिको कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ । बिनाउद्देश्यको कथन असम्भव छ । उद्धृत उखानमा पनि कथ्यको उद्देश्य भेटिन्छ । ती उखानका उद्देश्य हुन्- अनधिकृत चेष्टाको उपहास । आफ्ना आँखाको कसिंंगर आफैँले नदेखे जस्तै व्यक्तिले आफ्ना कमी कमजोरी आफैँले थाहा पाउँदैन । अतः समाजले समाज नियन्त्रणका निमित्त यस्तै अभिव्यक्तिलाई माध्यम बनाएको हुन्छ । यस आधारमा प्रस्तुत मूल उद्देश्य समाज नियन्त्रण गर्नु मान्य सकिन्छ ।

प्रत्येक भाषिक कथनको एउटा निश्चित शैली पनि हुन्छ । शैलीले अभिव्यक्तिमा निजत्व प्रदान गर्दछ । प्रस्तुत गरिएका उखानको शैली कथात्मक रहेको देखिन्छ । समाजमा घटेको एउटा विशेष घटनालाई नेपाली उखानले सङ्केत गरेका छन् । यद्यपि यसप्रकारका कथात्मक श्रृङ्खला उखानमा वर्णित नभएर साङ्केतिक रूपमा रहेका हुन्छन् । यही कथात्मक श्रृङ्खलालाई आधारभित्तिका बनाएर उखानमा उद्देश्य प्राप्तिको प्रयत्न भएको भेटिन्छ । अयोग्य व्यक्तिका असुहाउँदा चेष्टाप्रति उपहास्यस्थितिको सिर्जना नै प्रस्तुत उखानमा पाइने भावपक्ष हो । अतः प्रत्येक उखानमा कथ्य, उद्देश्य र शैली संश्लिष्ट रूपले रहेका भेटिन्छन् । उखानका यी मूलभूत तत्वको विश्लेषणबाट उखानको महत्त्वका साथै यसको उत्पत्तिसम्बन्धी समस्याको समधान खोज्न पनि सकिन्छ ।

४.६ उखानको उत्पत्ति एवं स्रोत

४.६.१ कथापरम्परा

उखान उत्पत्तिका कारणहरूमध्ये एउटा कारण कथापरम्परालाई मान्न सकिन्छ । अधिकांश उखानका अन्तरतहमा सानो-ठूलो, एक वा अनेक कथा श्रृङ्खला रहेको पाइन्छ । यस्ता कथामा लोकजीवनका विशिष्ट घटनाहरू आवद्ध हुन्छन् । उखानमा पाइने घटनाहरू सामाजिक र ऐतिहासिक कोटिका हुन्छन् । यसैले उखान लोकजीवनका सामान्य-विशिष्ट अनुभूतिबाहक उक्ति मानिन्छन् । वर्तमानका आँखाले हेर्दा लोकसाहित्यका कुनै पनि विधा-उपविधाले मानवलाई त्यो पूर्वकल्पनाका निमित्त प्रभावशाली सामग्री दिन्छन्, जसका माध्यमले मानिस अन्जानमा नै त्यस्ता घटना, परिस्थिति र चरित्रसँग साक्षात्कार गर्न पुग्छन् जो प्रचलित नियम तोड्न सक्षम हुन्छन्, जसलाई हामी पालन गर्छौं त्यस्ता तत्वहरूसँग तादात्म्य स्थापित हुदाँ

अत्यन्त नै सन्तुष्टि मिन्छ (कोवित्स (अनु.), सन् १९८६ : २६५) । परिस्थिति विशेषमा दोहोरिएर सुधार, व्यङ्ग्य, नैतिकज्ञान र दृष्टान्त आदिका माध्यमले जीवनजगतको बोध गराउने घटनाश्रृङ्खलासँग सम्बद्ध चूडान्त वाक्य नै उखानका रूपमा प्रचलित हुन्छन् । उदाहरणार्थ-

एउटाले विरायो शाखा पिरायो ।

उखानले एउटा-एउटा सामाजिक घटनासँग सम्बद्ध कथात्मक प्रसङ्ग प्रवाह गरेको छ । परापूर्व कालमा कसैले गरेको हीन कर्मलाई नेपालीको उखानले स्मरण गराएर त्यस्तो पुनः नगर्ने सन्देश दिएको छ (परिशिष्ट) ।

४.६.२ ऐतिहासिक

उखानको उद्भव ऐतिहासिक घटनाबाट पनि भएको भेटिन्छ । विगतमा भएका लडाइँ, सामाजिक परिवर्तनका प्रयत्न र दैवी दुर्विपाकजस्ता घटनासँग सम्बद्ध उखानहरू पनि पाइन्छन् । नेपाल एकीकरण अभियानसँग सम्बद्ध उखानहरू पश्चिमी नेपालमा प्रचलित छन् (पौडेल, २०५१ : १४) । यसैगरी ऐतिहासिक व्यक्तिका भनाइहरू पनि उखानका रूपमा प्रचलित भएका हुन्छन् । ऐतिहासिक व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई अवलम्बन गरेर कवि-कलाकारबाट अभिव्यक्त सूक्तिहरू पनि उखानकै रूपमा लोकजीवनमा प्रयोग हुने गर्छन् । यसरी हेर्दा ऐतिहासिक घटनासँग सम्बद्ध र ऐतिहासिक व्यक्तित्वसँग सम्बद्ध गरी दुई प्रकारका उखानहरू ऐतिहासिक घटनाश्रित हुन्छन् । यस प्रसङ्गलाई निम्न उखानले पुष्टि गर्दछन्-

चपरी मुनिको बास कि हस्तिनापुरको राज ।

राजाको काम छाडी कामीको देवाली ।

मुकुन्द सेनले मुलुक मार्न नजानेको र तँ फुसाले खीर खान नजानेको ।

उखान 'चपरी मुनिको बास कि हस्तिनापुरको राज' ले महाभारतको स्मरण गराउँछ । त्यस शमरका योद्धाको मनोलोकमा दुई प्रकारका भाव थिए- हस्तिनापुर राजको आकर्षण र चपरीमुनि- बासको सन्त्रास । 'राजाको काम छाडी कामीको देवाली' को उखानमा ऐतिहासिक व्यक्तित्वप्रतिको सम्मानभाव छ । राजा र कामीको तुलनाद्वारा सामाजिक प्रतिष्ठा र अप्रतिष्ठाको अभिव्यञ्जना गरिएको छ । 'मुकुन्द सेनले मुलुक मार्न नजानेको र तँ फुसाले खीर खान नजानेको' मा

अनावश्यक छिद्रान्वेषणले अघटनीय घटना घटाउँछ, भन्नका निमित्त लड्कादहनको प्रसङ्ग स्मरण गरिएको छ ।

४.६.३ प्राज्ञवचन

सामाजिक जीवनका महिमामण्डित व्यक्तिका कथनलाई प्राज्ञवचन वा सूक्ति भनिन्छ । यस्ता उक्तिहरू लोकले बारम्बार प्रयोग गर्छ । पुनः प्रयोग उखानको एउटा विशिष्ट पक्ष मानिन्छ । रससिद्ध कविका भावसघन सूक्तिहरू लोकजीवनका प्रसङ्ग विशेषमा सुघटित भए, तिनको बारम्बार लोकमा पुनरावृत्ति भयो भने कालान्तरमा यस्ता सूक्तिहरू पनि उखानवत् बनेर प्रयोग हुन थाल्दछन् । प्रसङ्ग पुष्टिका निमित्त केही सूक्तिहरू प्रस्तुत छन्-

- । धनै छ सर्वोत्तम सार जे छ । लेखनाथ, **धन महिमा**
- । बडाले जो गयो काम हुन्छ त्यो सर्वसम्मत - लेखनाथ, **नैतिक दृष्टान्त**
- । मानिस ठूलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन - लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, **मुनामद**
- । हातका मैला सुनका थैला के गर्नु धनले - लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, **मुनामद**
- । दुङ्गाको काप फोरेर पनि उम्रन्छ पीपल - माधव धिमिरे, **पापिनी आमा**
- । विष्णुमतिको मुला मौलाएभैँ मौलाउनु - भैरव अर्याल, **जय भुँडी** ।

संस्कृत

- । शरीरमाद्यं खलु धर्म साधनम् - कालिदास
- । नरत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् - कालिदास
- । कन्या पितृत्वं खलु नाम कष्टम् - विष्णु शर्मा ।

उद्धृत सूक्तिहरूलाई पठित अपठित सबैले उखानवत् प्रयोग गर्दछन् । संस्कृत सूक्तिहरू लोकमा उखानका रूपमा प्रयोग भएको अनुभव सिद्ध कुरा मानिन्छ । सूक्तिहरू लोकमा कतिपय उही रूपमा प्रचलित हुन्छन् त कुनैको लोकले भाव मात्र ग्रहण गरेर रूपमान्तरण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । “धन भनेको हातको मैलो हो” भनेर लोकले भन्ने गरेको सूक्तिबाट देवकोटा प्रभावित भएर त्यसलाई काव्यमा उतारे । यसै सूक्तिसँग सम्बद्ध अर्को पनि उखान प्रचलित रहेको पाइन्छ । “धन भनेको खाक, इष्ट भनेको लाख” लोकसमाजका मुखपरम्पराबाट प्राप्त हुने उखानको उद्भवस्रोत मानव सभ्यताको आदिम अवस्थसँग पनि जोड्ने गरेको पाइन्छ ।

वेद, उपनिषद्, आरण्यक र ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा पनि प्रशस्तै सुभाषितहरू पाइन्छन् । “अतिथि देवो भव, मातृ देवो भव, आचार्य देवो भव,” देखि लिएर “मा गृधः कस्यश्वीद्धनम्” जस्ता सूक्तिहरू वैदिक साहित्यमा उपहार मान्छन् भने संस्कृत साहित्यमा पनि यस परम्पराको वृद्धि भएको विश्वास गर्न सकिन्छ ।

उक्त आधारमा उखान कुनै एकै कारण र व्यक्तिबाट सिर्जित हुँदैनन् भन्न सकिन्छ । उखान उत्पत्तिका अनेक कारणहरू सङ्केत गरिए पनि प्रमुख कारणचाहिँ लोकोपदेशका गतिविधिहरू नै हुन् ।

४.७ उखान प्रयोगको परम्परा

नेपाली भाषाको लिखित प्राचीन नमुनाभन्दा पनि पहिदेखि मौखिक परम्परामा उखान प्रयोग हुने गरेको नभए नेपालीका प्राचीन अभिलेखहरूमा जुन रूपले उखानका प्रारूपको भल्को लाग्ने भाषा भेटिन्छ त्यो सम्भव हुने थिएन । किनभने कथ्य भाषाका कुरा नै लेख्य भाषामा आएका हुन्छन् । यस आधारमा नेपाली भाषा विक्रमको दसौँ शताब्दीबाट प्रारम्भ भएको अनुमान गरिएको छ (पोखरेल, २०५० : १) । कालक्रममा भाषाको रूपमा पनि परिवर्तन हुन्छ । भाषामा परिवर्तन हुँदा उखानमा पनि परिवर्तन हुने भएकाले पनि पाठभेदहरू देखापरेका हुन् । आधुनिक आर्यभाषा मोटामोटी रूपमा ११०० ई. पछि सुरु भएको मानिन्छ (बन्धु, २०५३ : ४३) । यस आधारमा नेपाली भाषाको विकासलाई सुरुदेखि ईशाको १५ औँ शताब्दीसम्म प्राचीन काल मानिन्छ । १५ औँ शताब्दीदेखि ईशाको १९ औँ शताब्दीसम्म माध्यमिक काल मानिन्छ र २० औँ शताब्दीदेखि यता आधुनिक काल मानिएको छ । भाषाको काल विभाजनलाई प्राप्त लिखित सामग्रीका आधारमा केही अगाडि-पछाडि सार्ने प्रयत्न पनि भाषा शास्त्रीहरूबाट भएका छन् (पोखरेल, २०५० : सम्पादक्यौली) । नेपाली भाषाको प्राचीन र माध्यमिक कालका वाङ्मयिक लेख्य सामग्रीमा उखानका प्राङ्गनमुना पाइन्छन् । यस समयमा उखानको बान्की (आकार) मात्र निर्माण हुनथालेको पाइन्छ ।

सम्बत् १४१३ को अपाडराज पृथ्वी मल्ल राइको शिवदेव पण्डित लिखित “कनक पत्र” मा सर्वप्रथम नेपाली उखानको प्राचीन आकार फेला परेको छ ।

तास्को बुवा गादह तासकि आमा सुंग्रि ।

यही भनाइ जुठाचो जोइसीद्वारा लेखिएको सं. १४१५ को ताम्रपत्रमा केही परिवर्तित रूपमा प्रयुक्त छ- बोधु जोइसीले लेखेको उदय वर्मा र अजीत वर्माको सं. १४९४ को ताम्रपत्रमा दुईवटा वाक्य उखानका प्राङ्गनमुनाका रूपमा भेटिन्छन्-

... धात् तासाको वाफ गधामा सुगरि ।

आकासका ढिडा पातालक निधना सोवर्णको मैठो ।

... तास्कि मा सुगि वाप गाध (ऐजन : २८, ३३ र ६३) ।

यहाँ उद्धृत गरिएका नमुनाहरू पटक-पटक दोहोरिएका पाइन्छन् । पुनः प्रयोग उखानको लोकप्रियता र उखान निर्माणको अपरिहार्य प्रक्रिया पनि मानिन्छ । उखानहरू साँकृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक घटना अन्तर्गर्भित र भावसघन सूक्ति हुन् । अतः जुन उक्ति लोकप्रिय हुँदैन, कुनै अविस्मर्तव्य घटनासम्बद्ध हुँदैन, भनाइको तीक्ष्णताका रङ्गले पनि अनुरञ्जित हुँदैन । भावसघन पनि छैन त्यस्तो उक्तिले लोकजीवनमा पुनरावृत्ति पाउँदैन । नेपाली भाषाका यी प्रचीन वाङ्मयिक नमुनामा पुनप्रयुक्ति, आलङ्कारिक भाषा र भावसघनता भेटिने हुनाले उद्धृत नमुनालाई उखानका प्राङ्गनमुना नै मान्न नसकिए पनि यिनीहरूमा कल्पनाको तीव्रता, उपमाको प्रयोग र साङ्केतिक शब्दविन्यासजस्ता वैशिष्ट्य भेटिन्छन् । यस्तै उक्तिहरू पटक-पटक प्रयोग भएर (२५) “आकाशको राहु पातालको केतु एकपटक नपरी कसरी चेतुं” का रूपमा विकसित भएका मानिन्छन् । यसप्रकार कालक्रमिक रूपले विकसित हुँदै आएका भाषिक नमुनाका उक्तिहरूलाई केलाउँदै जाने हो भने धेरैजसो उखान प्राचीन वाङ्मयका सामग्रीमा सम्बद्ध हुन पुग्ने स्थिति भेटिन्छ ।

नेपाली भाषाको माध्यमिककाल सोह्रौं शताब्दीबाट प्रारम्भ हुन्छ । यस समयावधिको उक्तिका नमुनामध्ये श्यामल जोइसीले लेखेको भानशाहीको लाल मोहर सं. १५८६ बाट (२६) मोतिवाको चोलो पुत्रालको घाघ्रो ? (पोखरेल, २०५० : सम्पादक्यौली) भन्ने वाक्यमा “भाङ्गाको टोपीलाई गुँहेलीको फूल” सँग दाँज्न सकिन्छ । यी दुवैमा पुष्प, वनस्पति र परिधानका माध्यमले लोकानुभूति अभिव्यञ्जित भएका छन् । राजाले लालमोहर लगाई दानदातव्यको घोषणा गर्नु लोकजीवनको महत्त्वपूर्ण घटना हो । आलङ्कारिक भाषामा राजाको उद्घोष अभिव्यक्त भएको समाजमा यस्ता कथनहरू फैलँदै-फैलँदै कालान्तरमा उद्धृत उखानका रूपमा विकसित भएको मान्न सकिन्छ । यसै प्रकारको

अर्को नमुना सन् १६८३ को सुरती शाहको दानपत्रबाट पनि उद्धृत गर्न सकिन्छ । 'ई कुडा वदे लिजा भन्या सरग फुटी जाउस कपीलास ढलीआउस कागको हास पल्टी आउस ।' (ऐजन : ८५) यसमा वक्ताको कल्पनाशीलताले अनेक उपमाको पंक्ति सिर्जना गरिदिएको छ । उखान सामान्य उक्ति होइन । विशिष्ट उक्ति बन्नका निमित्त भाषामा अन्तरनिहित भाव र अर्थमा पनि विशिष्टता आवश्यक मानिन्छ । उद्धृत सबै नुमनामा भाषा, भाव र अर्थको चमत्कृत रूप फेला पर्दछ ।

पृथ्वीनारायण शाहको "दिव्योपदेश" मा कोमल र आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहका अनुभूत ज्ञानको मार्मिक अभिव्यक्तिका रूपमा यसलाई लिने गरिएको छ । यसमा शाहले दिएका अति-उपदेशका कतिपय वाक्यहरू उखानवत् लोकजीवनमा प्रचलित रहेका पाइन्छन् ।

बुढा मरै भाषा सरै ।

जाई कटक नगर्नु भिकी कटक गर्नु ।

यो राजे दुई ढुंगाको तरुल जस्तो रहेछ ।

नेपाल सबै जातको फुलबारी हो । (ऐजन : १२३, १५७ र १५९) ।

सम्बत् १८८४ मा शशिधर उपाध्यायले प्रताप सिंह शाहलाई लेखेको पत्रमा 'मैले मेरा दुर्दशाले पाया' (ऐजन : २११) भन्ने वाक्य भेटिन्छ । 'तेरो गाई कहाँबाट लडो, मेरो निधारबाट' यसलाई ३२ को उखानसँग तुलना गर्न सकिन्छ । यी प्राचीन र माध्यमिक कालका नेपाली भाषामा वाङ्मयिक सामग्रीमा उखानका प्राचीन रूपाकृति पाइए तापनि ती सबैलाई उखान नै भन्न सकिँदैन । उखानका पुरारूप भने मान्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषाको आधुनिककाल इस्वीको १९०१ बाट प्रारम्भ हुन्छ (बन्धु, २०५२ : ५४) । **गोरखापत्र**को प्रकाशनका साथ नेपाली लेखनशैलीले बोलचालको सरल र स्वाभाविक बाटो लिन्छ । नेपाली भाषाको वर्ण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा पनि परिवर्तन देखापर्छ, नेपाली भाषाको व्याकरण र शब्दकोश निर्माण हुन्छ । पुस्तकालय, पुस्तक, पत्रिकाहरूको स्थापना र प्रकाशनमा क्रमिक बृद्धि, पठनपाठनको माध्यमका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोगजस्ता गतिविधिमा सामयिक विकास हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा नेपाली उखान सङ्कलनका चेष्टाहरू प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका कवि मोतीराम भट्टले पहिलोपटक नेपाली उखान सङ्ग्रह, गर्ने कामको श्रीगणेश गरे । उनले **उखान बखानको प्रवाह र जान्ने कथा सङ्ग्रह** लेखेको कुरो नरदेव पाण्डे र पुष्कर शमशेरबाट ज्ञात हुन्छ । उनले लेखेको त्यो पुस्तक उपलब्ध छैन (शर्मा, २०४५ : घ) । मोतीरामपछि, पादरी गंगाप्रसाद प्रधान, महावीर सिंह गतौला, पुष्कर शमशेर ज.ब.रा., पारसमणि प्रधान, अमरमणि पारसमणि प्रधान, लक्ष्मण आचार्य शास्त्री, राममणि आचार्य दीक्षित, प्रभृति भाषासेवी र लेखकहरूले उखान सङ्ग्रह छपाएका छन् (समीक्षा द्रष्टव्य) । उखा सङ्ग्रहरूभन्दा पछि, नेपाली भाषा र व्याकरणका पुस्तकहरूमा पनि उखान दिएर तिनलाई वाक्यमा प्रयोग गर्न सिकाइएको पाइन्छ ।

उक्ति भाषाको विशिष्ट रूप हो भनेर मोतीराम भट्टले उखानलाई प्रयोग गर्न थालेका थिए भने पुष्कर शमशेरको नेपाली भाषा व्याकरणको सेवा गर्ने प्रयासबाट उखान सिर्जना र पठनपाठनका तहमा पनि प्रवेश गर्छ (शोधनिर्देशकबाट प्राप्त जानकारी) । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषी र बहुसांस्कृतिक जनताको देश भएकाले यस मुलुकका प्रत्येक जातजातिका भाषामा उखान भए पनि औपचारिक अवसरमा सबैले नेपाली भाषाकै प्रयोग गर्छन् र त्यस अवसरमा प्रयोग गरिने उखान पनि नेपाली नै हुने गर्दछन् ।

शिक्षणका क्रममा नेपाली उखानको प्रयोग दुई प्रकारले भएको पाइन्छ । भाषाको शिक्षणमा उखान-टुक्कालाई भाषाको विशिष्ट रूप स्वीकार गरी त्यसको शिक्षण गरिन्छ । बालकृष्ण पोखरेलले **राष्ट्रभाषा**का माध्यमले यसै परम्पराको थालनी गरेको देखिन्छ (पोखरेल, २०४८ : १२०-१२७) ।

नेपाली व्याकरणका पुस्तकमा उखानलाई आफ्ना वाक्य रचनामा प्रयोग गरी वाक्यलाई सबल, रोचक र अर्थ गम्भीर बनाउने उद्देश्यले उखान-टुक्काको उपयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । यस दृष्टिले कृष्णप्रसाद पराजुलीको **राम्रो रचना मीठो नेपाली**, पारसमणि प्रधानको **भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण**, तुलसीप्रसाद ढुंगेलको **नेपाली रचना शिल्प**, नरेन्द्र चापागाईंको **शब्द, वाक्य र अभिव्यक्ति** तथा **नेपाली व्यावहारिक व्याकरण तथा रचना**, राहिणीप्रसाद भट्टराईको **बृहत् नेपाली व्याकरण**, मोहनराज शर्माको **शब्द रचना र वर्णविन्यास**जस्ता व्याकरणका पुस्तकमा उखानको परिचय उदाहरण र वाक्यमा प्रयोग गर्ने कलामा जोड दिइएको भेटिन्छ ।

ईमानसिंह चेम्जोङको **किराँती दन्त्यकथा** (२०२१) मा ललितजङ्ग सिजापतिले सम्पादन गरेको **नेपालका लोककथा** (२०२४) र पासाङ गोपर्माको **बुहारी लोककथा सङ्ग्रह** (२०२४) मा प्रकाशित प्रकाशित भएका पाइन्छन् । तुलसी दिवसको **नेपाली लोककथा** (२०३२) नेपाली लोककथाको सम्बन्धमा विवेचना र सङ्कलन भएको कृति प्रकाशित भएको पाइन्छ । बद्री विशाल पोखरेलको **बैतडेली उखानको वर्गीकरण** (२०३५) शीर्षक शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभागमा प्रस्तुत गरेका छन् भने लीलासिंह कर्माको **हाम्रो लोककथा** (२०३८) तथा राजेन्द्र सुवेदी र धरणी गौतमको **मेची अञ्चलका लोककथाहरूको सङ्कलन** (२०३८) जस्ता लोकाख्यानसँग सम्बद्ध पुस्तकहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् । कृष्णप्रसाद पराजुलीको **नेपाली उखान र गाउाखाने कथा** (२०३९), धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीको **लोकसाहित्य विवेचना** (२०४१), पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीको **भेरी लोकसाहित्य** (२०४१), करुणाकर वैद्यको **अञ्चल लोककथा सङ्ग्रह** (२०४३) र शिवकुमार श्रेष्ठको **किराँती लोकथा सँगालो** (२०५१) जस्ता लोकाख्यान र लोकोक्तिसँग सम्बद्ध पुस्तकहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यका उपन्यास, निबन्ध, कथा र कविताका लघु-मभगौला र बृहत् रूपका कृतिहरूमा रूपमा समेत उखानको प्रयोग भेट्न सकिन्छ । उखान रचना-सौर्न्यवर्धक तत्व मानिएकाले स्रष्टाहरूले आफ्ना अभिव्यक्तिलाई प्रभावोत्पादक बनाई रचनामा आकर्षण थप्नका निम्ति उखानको प्रयोग गरेको भेटिन्छ ।

४.८ उखानमा पाठभेद

उखान कथ्य भाषामा प्रयोग हुन्छन् । उखानको प्रयोगमा ग्रामीणजनहरू प्रवीण हुन्छन् । उनीहरूलाई यसको सैद्धान्तिक ज्ञानचाहिँ हुँदैन । कतिपय ग्रामीण उखान प्रयोक्ताले त उखान चिनेका पनि हुँदैनन् । उनीहरूका वागव्यवहारमा अनायासै उखानको सहज प्रयोग भेटिन्छ । उखान प्रयोक्तको जात, शिक्षादीक्षा, सामाजिक स्तर (धनी-गरीब) को प्रतिविम्ब पनि भेटिन्छ । कथ्य भाषामा उखानका पाठभेद पनि भेटिन्छन् । यी पाठभेदमा वक्ताको जातीय प्रभाव, आर्थिक स्तरको प्रभाव र उद्दीष्ट परिवर्तनको प्रभाव परेको पाइन्छ । उखान ग्रामीण जीवनका जातीय अनुभूतिपरक अभिव्यक्ति मानिन्छन् । यी लोकमुख परम्परामा जन्मने,

हुर्कने र पुस्तान्तरमा हस्तान्तरित हुने गर्दछन् । कथ्य भाषामा हस्तान्तरित हुँदा उखानमा पाठभेद देखापर्न थाल्दछ । उखानको पाठभेद भनेका स्थानीय भेद र व्यक्ति-व्यक्तिका औच्चारिक अवयव, भौतिक अवयवजन्य कमजोरी पनि हुन् ।

लेख्य भाषामा चाहिँ उखान स्तरीय र मानक रूपमा नै बहुप्रचलित हुने गरेको भेटिन्छ । उखानको मौलिकरूप कथ्य नै भएकाले वक्ताले उखान प्रयोग गर्दाको सन्दर्भलाई उखान सङ्कलनकर्ताले टिप्पण बिसर्नु हुँदैन भन्ने एलान दण्डेजको अभिमत पाइन्छ (दण्डेज, सन् १९७८) । नेपाली उखानका लिखित प्रागरूपका नमुनाहरू विक्रमको १४ औं शताब्दीदेखि भेटिन्छ । दानदातव्यका क्रममा प्रयोग गरिएको भाषा जब आलङ्कारिक बनेर प्रयोग हुनथाल्यो त्यसै रूपलाई उखानको प्राङ्गनमुना मान्न सकिन्छ । किनभने यस्ता वाक्यहरूमा कल्पनाको तीव्रता, अभिव्यक्तिको व्यञ्जनात्मकता र भाषाको सुकोमलता रहेको भेटिन्छ । अतः यस्ता वाक्यहरू उत्तरवर्ती अभिलेखादिमा पुनः-पुनः प्रयोग हुनथालेका पाइन्छन् । पुनः प्रयोग उखानको महत्त्वपूर्ण पक्ष पनि मानिन्छ । ती उक्तिले नै बारम्बार प्रयुक्तिको अवसर पाउँछन्, जसमा कुनै अविस्मरणीय घटना, ऐतिहासिक व्यक्तिका अनुभूत सत्यको पुट र विशिष्ट भाषिक रूपविन्यासको सम्पुटन रहेको हुन्छ । समाजका विशिष्ट व्यक्तिहरूले केही विचारहरू निर्माण गर्दछन् । त्यलाई छरितो ढाँचाको शाब्दिक रूप दिन्छन् । समाजमा यस्ता विचारवाक्यको परीक्षणसम्बन्धी काम अवचेतन रूपमा नै भइ पनि रहन्छ । उखानहरू खासगरी घरायसी व्यवहारमा प्रयोग गरिने वस्तु, जनावर र घटनाहरूबाट निर्मित भएका हुन्छन् । उखानका स्रोतहरू धेरै छन् । तिनीहरूमध्ये धेरै कष्ट साध्य पनि छन् । सबैको श्रोत निर्देश निरापद र निर्विवाद नहुन पनि सक्छ (ग्वीन र अरू (सम्पा.), सन् १९८९ : ९०२) । यिनको उत्पत्ति प्रायः मौखिक परम्पराबाट हुने भएकाले एकै देशमा पनि अनेक पाठान्तर प्राप्त छन् ।

बूढा मरै भाषा सरै ।
बूढा मर्छन् भाषा सर्छ ।

यो राज्ये दुई हुंगाको तरुल रहेछ ।
दुई हुंगाका बीचको तरुल जस्तो ।

४.९ उखानका प्रयोक्ता

४.९.१ उमेर

उखानको प्रयोग भाषाका कथ्य/लेख्य दुवै रूपमा भेटिन्छ । उखानहरू प्रौढोक्ति भएकाले समाजमा प्रायःजसो बूढाबूढीले यसको प्रयोग गर्छन् । मैथिली समाजमा बालबालिकालाई उखान भन्ने अनुमति हुँदैन । किशोर किशोरीलाई उखान सिक्ने व्यवस्था मिलाइन्छ, परन्तु उनीहरूका अभिव्यक्तिगत उखानको प्रयोग प्रगल्भपनको द्योतक ठानिन्छ । लोकजीवनमा कतिपय कार्यहरू उमेर अनुरूप विहित-अविहित हुने गरेको भेटिन्छ । अल्प वयकाले उखान भन्न पाउँदैनन् । यो प्रचलन नेपाली समाजमा पनि पाइन्छ । नेपाली मैथिली समाजमा समयको पनि प्रावधान छ । दुवै समाजमा उखान, पहेली, कथाद्वारा राति मनोविनोद गरिन्छ ।

नेपाली भाषी समाजमा पनि केटाकेटीले आफूभन्दा ठूलासँगको कुराकानीका क्षणमा उखान प्रयोग गर्दैनन् । अल्प वय र कम अनुभव उखान प्रयोगका बाधक तत्व रहेका पाइन्छन् । अल्प वयको व्यक्तिले वयोवृद्धहरूसँग उखानको प्रयोग गरे भने लोकले उखानकै माध्यमले स्थिति नियन्त्रण गरेको पाइन्छ । 'खुकुरी भन्दा कर्द लाग्ने बाबु भन्दा छोरो जान्ने' । पहाडिया गाउँघरमा प्रायः बेलुकाको भातखाएर अंगेनाका डीलवरिपरि बसेर गाउँखाने कथाको अड्को थापी-थापी बुद्धिविनोद गर्ने प्रचलन छ । यी प्रचलनहरू मनोरञ्जनका अन्य कुनै साधनको विकास नभएका बेलादेखि मान्छेले विकसित गरेको मानिन्छ । अहिले पनि टेलिभिजन र बिजुली बत्ती नपुगेका गाउँ-घरमा यो प्रचलन यथावत् नै भेटिन्छ ।

४.९.२ जातजाति

लोकजीवनमा प्रत्येक जातजातिले आफ्ना वाणीमा उखानको प्रयोग गर्दछन् । निम्न जातका वृद्धवृद्धाले उपल्लो जातका बाल, युवा र वृद्ध तीनै वयका व्यक्तिहरूसँग उखान प्रयोग गर्छन् किन्तु उपल्लो जातकै भए पनि अल्पवयकाहरूले तल्लो जातका वयोवृद्धसँगको वाग्व्यवहारमा उखान प्रयोग कमै गरेको भेटिन्छ ।

उखान सार्ववर्णिक सूक्ति मानिए पनि सर्वमान्य प्रयोज्यचाहिँ मानिदैनन् । उपयुक्त प्रसङ्गमा उपयुक्त उखान चयन र प्रयोगका दृष्टिले ग्रामीण बृद्धहरू पुरोध ठानिन्छ ।

ग्रामीण-ग्रामणीजनबाट जुन कलात्मक रूपले उखान प्रयोग भएको भेटिन्छ त्यो अन्यत्र दुर्लभ छ । अतः उखान सङ्कलन गर्दा खास पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ र परिस्थिति तथा सन्दर्भ सङ्केतलाई पनि उपयुक्त पद्धतिका माध्यमले सङ्कलन गरिनुपर्छ भनिन्छ (एजेन : ५२) ।

साधनका निमित्त बाभो पर्दा उखानको प्रवर्षण नै गर्दछन् । तराईका तल्लो जातका महिलाहरूका गालीगलौज उखानैउखानले भरिएका पाइन्छन् । गृहस्वामिनीहरू आफ्ना छोरी-बुहारीहरूलाई अर्ती उपदेश दिएर तालिम दिँदा पनि उखानको प्रचुर उपयोग गर्दछन् । उखान प्रयोक्ताको सामाजिकस्तर (जात, कुल, घरान, धनी र गरीब) र बौद्धिकस्तर (पठित र अपठित) अनुसार उखानको भाषा पृथक-पृथक रहेको पाइन्छ । उच्चस्तरीय समाजमा प्रयोग हुने र निम्नस्तरीय समाजमा प्रयोग गरिने निम्न शैलीका उखानका उदाहरण पाइन्छन्-

उच्च	तीन न तेरको फलाना ठाउँनेरको
निम्न	तीन न तेरको पिंघनेरको/मुजीनेरको
उच्च	गैराका घरलाई पैराको डर डाँडाका घरलाई केको डर ?
निम्न	डाँडाका घरलाई (.....डा) को डर ?
उच्च	हुने बेलामा संधिनीले पिठ्यूँ फर्काइन् ।
निम्न	हुने बेलामा संधिनीले कण्डा/चाक घुमाई/फर्काई ।

४.१० उखानका विशेषता

उखानमा लोकजीवनका अनेक विशेषता पाइन्छन् । लोकसंस्कार, लोकीति, जातीय, गुण-अवगुणका साथै दैनिक अनुभवका भावहरू पनि उखानमा रहेका हुन्छन् । जनसामान्यका जीवनपथमा आइपरेका सामान्य असामान्य घटनाक्रमदेखि समाजका नीति र मूल्यहरू पनि उखानबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । उखान समाजिक दृष्टिले जति मूल्यवान् रहेका पाइन्छन्, भाषा साहित्यका दृष्टिले पनि त्यत्तिकै मूल्यमाव रहेको तथ्य स्वीकार्न सकिन्छ । ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक अध्ययन क्षेत्रमा पनि उखान मूल्यावान् तत्व मानिन्छन् । प्राचीन शब्द, रूप, ध्वनि

आदि प्राचीनतम उखानमा भेटिन्छ । उदाहरणार्थ- वैदिककालीन “प्रोष्ठपद” शब्द राजस्थानी भाषामा “पोठ्यो” बनेर प्रचलित रहेको चर्चा गरेको पाइन्छ (सहल, सन् १९५८ : २२२५) । यसको अर्थ गोरुको खुर भन्ने हुन्छ ।

उखानलाई ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक पद्धतिद्वारा अध्ययन गरेको खण्डमा वर्तमान समयमा विलुप्तप्रायः भइसकेका शब्दहरू पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । कथ्य र लेख्य रूपमा अभिव्यक्तिलाई मार्मिक र व्यञ्जनामय बनाउनु उखानको साहित्यिक विशेषता मानिन्छ । उखान संसारका कुनै पनि भाषा-समाजमा पाइन्छन् । एकै समाजका अनेक भाषामा एक भावका अनेक रूपका उखानहरू प्राप्त हुन्छन् । उखानका श्रोत पनि अनेक हुन्छन् भन्ने मानिएको छ । वाक्यमा उखानले स्वल्प प्रयत्नद्वारा पनि विस्तृत अर्थ सङ्केत गरी सूत्र पद्धतिबाटै भावलाई मर्मयुक्त बनाइदिन्छन् (बर्मा र अरू (सम्पा.), २०२० : ७५४) । उखानहरू स-साना वाक्यस्तरका भए पनि अर्थगत विशदताका दृष्टले ती लघु अनुच्छेद वा लघु-कथात्मक आयामसम्म विस्तीर्ण बन्न सक्ने हुन्छन् । वाक्यमा उखानको सन्निवेशनपछि अभिव्यक्ति भरिलो व्यङ्ग्यपूर्ण बन्नका साथै सजीव बन्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपाली “गोठबाट फर्किएर द्रव्य शाहले दाज्यु नरहरि शाहलाई लम्जुडको गद्दीबाट खसाल्ने सुर कसे । दुवै दाजुभाइमा कुस्ताकुस्ती चल्यो । भाइ फुटे गँवार लुटे भन्ने उखान भैं लम्जुडको राजघरानाभित्र विद्रोहको आगो सल्लिक्यो” (थापा, २०४० : ३११) । **इन्साइक्लोपेडिया अफ रिलिजन एण्ड इथिक्स**मा उखानका तीनवटा विशेषता पाइन्छन् संक्षिप्तता, सारगर्भितता र लोकप्रीयता । यसै बाङ्ला लोकसाहित्यका अध्येता सुनीकुमार देले पनि स्वल्पाक्षरता, संक्षिप्तता र सारगर्भिततालाई नै उखानका विशेषता बताएका छन् । सांस्कृतिक मानवशास्त्री मैल विल जे हर्ष कोवित्स लेख्छन्- “लोक वार्ता (साहित्य) ले हामीलाई एउटा यस्तो संसारमा पुऱ्याउँछ जहाँ ती कुराहरू पूरा हुन्छन्, जुन कुराहरू यथार्थ जगत्मा पूरा हुन सक्तैनन् । यी कुराहरू त्यस्ता कथा, गाथा र लोकोक्तिहरूमा पाइन्छन् जहाँ दुर्बलले बलशालीलाई, व्यक्तिले लोकलाई काबुमा ल्याएको हुन्छ वा एउटा त्यस्तो बदला लिने भेटिन्छ, जहाँ जीवनका अप्रिय अवस्थालाई त्यसरी सुल्झाइन्छ जसरी यस कर्ममय जगत्मा सम्भव हुँदैन र यो आनन्द त्यो आनन्दभन्दा भिन्न छैन जुन कि आजका मान्छेहरू उपन्यास, काव्य र नाटकबाट प्राप्त गर्दछन् ।

लोकसाहित्यले स्त्री-पुरुषलाई त्यस दुनियाँमा लगेर समस्याको समाधान त्यसरी गराउँछ जुन सामान्य जीवनमा हुनु दुर्लभ हुन्छ । लोकसाहित्य ज्ञात दुवै स्तरमा सुरक्षा (राहत) र सिर्जनात्मक अभिव्यक्तिका निमित्त एउटा बहुमुखी साधन मानिन्छ (कोवित्स (अनु.), १९८६ : २६५) ।

विष्णु शर्मा सुभाषितका विशेषताका सम्बन्धमा “जसले सुभाषित गोष्ठी रूप कबच लाएको हुन्छ त्यसले बिनास्त्री संगम पनि अनुपम सुखानुभव गर्छ ।” जो सुभाषित रूप द्रव्य सङ्ग्रह गर्दै त्यसले प्रस्ताव यज्ञ (सभा र गोष्ठी) मा दक्षिणका रूपमा के प्रदान गर्ला ? एकपटक भनिएको कुरो जो ग्रहण गर्न सक्तैन र त्यसैअनुसार जसको आचरण पनि हुँदैन र जो कुरा सङ्ग्रह संपुटिका बिहीन हुन्छ त्यसलाई कसरी सुभाषितले उपकार गर्ला भन्छन् (शर्मा, सन् १९७३ : ११६) । कृष्णदेव उपाध्यायले **लोकसाहित्य की भूमिकामा** समास शैली, अनुभूति र निरीक्षण तथा सरलता समेत गरी तीनै प्रकारका विशेषताको उल्लेख गरेका छन् । कुन्दनलाल उप्रेतीले (१) ज्ञान र अनुभव, (२) सर्वभौमिकता र सार्वकालिकता, (३) रसको अक्षय भण्डार, (४) वागवैदग्ध्य वा भणितिभङ्गिमा, (५) अज्ञात रचयिता, (६) लघुता, (७) सारल्य, (८) सप्राणता, (९) सारगर्भितता र (१०) लोकप्रीयता समेत गरी उखानका दशवटा विशेषता बताएका छन् (उप्रेती : सन् १९७१ : १९४-९४) । कृष्णप्रसाद पराजुलीले (१) सारगर्भितता, (२) संक्षिप्तता, (३) सरलता, (४) रूपविविधता, (५) सजीवता र (६) लोकप्रियतालाई उखानका विशेषता बताएका छन् (पराजुली, २०३९ : ४३२) । अर्थ गौरव भएर पनि छोटो-छरितो समास शैलीमा रहनु, साङ्केतिक भए पनि स्पष्ट हुनु नै उखानको विशेषता हो (थापा र सुवेदी, २०४१ : २०४१, ४३२) । उखानका विशेषता वर्णनका क्रममा पारसमणि प्रधान उखानलाई मौरीसँग दाँज्नु पुगेका पाइन्छन् । महानन्द सपाकोटाले चुट्किलोपना र मिठासपूर्ण जनजिब्राका भाषामा रचिएका घतिला हुँदा जतिसुकै पुराना भए पनि र जतिजनाबाट दोहोरिँदै आएका भए पनि सधैं ताजा र नयाँ खालका लाग्ने हुन्छन् । ..... लोकले अनुप्रास र रहनी समेत रुचाउँदो रहेछ भन्ने प्रमाणका बुँदा पनि तुकान्त उखानद्वारा पाइन्छन् । अनि यी आहानमा परेका शब्द छाँटिएका र नेपालीपनले भरिएको हुनुपर्छ भनेको पाइन्छ (प्रधान, २०११ र सापकोटा, २०२८) ।

उखानका विशेषताका सम्बन्धमा विद्वान्हरू मतैक्य छैनन् । यिनै भनाइको आधारमा उखानमा विशेषताका सम्बन्धमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

नेपाली उखानमा जातजातिका गुण-अवगुणसँग सम्बद्ध उखानहरू पाइन्छन् । नेपाली समाज प्राचीन कालदेखि नै चारवर्णाश्रम धर्ममा विभक्त भएर कालान्तरमा त्यही वर्णाश्रमका आधारमा अनेक सवर्ण-असवर्ण जातमा विभाजित भएको पाइन्छ (व्यास, २०४६ : अध्याय ४, श्लोक १३) । उखान लोकसाहित्य भएकाले यिनबाट कतिपय जातजातिलाई होच्याउने वा उँचो देखाउने गरेको भेटिन्छ । तत्कालीन समाजको आग्रह, पूर्वाग्रह र मनोभावका कारणले आधुनिक समतामूलक समाजका दृष्टिले उखानमा अभिव्यक्त यी कुराहरू अवाञ्छित र अस्वीकार्य हुने भए पनि समाजमा प्रचलित भइसकेका यी सामाजिक सम्पत्तिलाई तत्कालीन अभिव्यक्तिकै रूपमा स्वीकारिनु पर्ने हुन्छ । यस तथ्यलाई पृष्टिदिने केही नेपाली उखानहरू प्रस्तुत छन् -

मगरको बुद्धि कोदाको तेल
बाहुनले च्याउ खाओस् न (च्याउनको) स्वाद पाओस् ।
कुमाईको घुमाइ, जैसीको जाल आयो पूर्वीय तेरो काल ।
सानु जात मात्तैन मातेपछि बाँचैन ।
नेवार इष्ट र बाबु दुष्ट हुँदैन ।
दमाई कामीको बोली वर्षदिन टोली ।
छेत्रीको माम्लो जसो गरो उसै राम्रो ।

यहाँ उद्धृत उखानमा जातीय अभिवृत्ति व्यक्त भएको पाइन्छ । यस्ता उखानबाट त्यस समयका जातजातिका एक अर्काप्रतिको आग्रह, पूर्वाग्रह अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । वर्तमानमा भने यी उखानहरू विवादयुक्त मानिन सक्छन् ।

४.१०.१ यथार्थताबोधक

कतिपय उखानहरू सार्वभौमिक यथार्थलाई व्यक्त गर्ने खालका हुन्छन् । यस कोटिका उखानमा सामाजिक यथार्थ अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । मानवीय मर्म र दृष्टान्त एवं उदाहरणमूलकता नै यस वर्गका उखानबाट अभिव्यक्त भएको देखिन्छ, जस्तै -

अघाएको वनियाँलाई गुड तीतो ।
जस्तालाई त्यस्तै ढिँडालाई निस्तै ।

देशगुन भेष कपालगुन केश ।
इन्द्रका अगाडि स्वर्गको बयान ।
ओरालो लागेको मृगलाई बाच्छाले पनि लखेट्छ ।

प्रस्तुत उखानहरू सार्वभौमिक सन्देशका छन् । यस्ता उखानहरू सर्वत्र उपलब्ध हुन्छन् । यी मानव जीवनका यथार्थ अनुभूतिका क्षेत्रबाट निष्पन्न उखान मानिन्छन् । उखानमा कुनै व्यक्ति, वर्ग र जातलाई भन्दा शाश्वत मानवीय अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

४.१०.२ लोकनीतिबोधक

उखानलाई लोकानुभवका अग्निदे परिपाक दिएको हुन्छ र यी सामाजिक घटनाका चापमा परेर खारिएका हुन्छन् । अतः उखानले लोकलाई कर्तव्याकर्तव्य-निर्देश गरेका हुन्छन् । सूत्रात्मक कथनपद्धति हुन्छ । थोरै अक्षर हुनु, सन्देश नहुनु र चारैतिरको अर्थ सङ्केत भएको सारमय उक्तिलाई सूत्रोक्ति भनिन्छ (वदराजाचार्य, २०२३ : १४) । यस्ता उखानले जनसामान्यलाई जीवनपथका द्विविधा र शङ्कात्मक क्षणमा उपयुक्त निर्देश दिन्छन् । व्यक्तिले आचार विचारको ज्ञान, खेतीपातीसम्बन्धी ज्ञान र व्यवसाय कौशलको समेत शिक्षा उखानबाट पाउन सक्छ, जस्तै—

सोम खेती बुध घर, जसो मन तसै गर ।
कुरो सुनु बुढाको, आगो तापु मुढाको ।
छोरी कुटी बुहारी तर्साउनु ।
मकै पिध्दा घुन पिध्दिन्छ ।
मौकामा हिरा फोर्नु कुमौकामा रति नडगाउनु ।
जहाँ आफ्नू त्यहाँ आगो तापु ।
आइलाग्नेमाथि जाइलागनु ।

उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएका उखानलाई लोकले नीतिशास्त्रवत् विशेष स्मरण गर्ने गरेको पाइन्छ । यी उखानमा लोकनीतिका सम्बन्धका अभिव्यक्ति दिइएको छ । कुन अवस्थामा के गर्ने भन्ने निर्देश यी उखानमा पाइन्छ । लोकप्रियता र नीतिशास्त्रीय मर्यादा दुवै एक-अर्काका आधारधेय विशेषता मानिन्छन् ।

४.१०.३ संक्षिप्तता

“मीतं च सारं च वचो हि वाग्मिता” उखानले पनि थोरै अक्षरमा लोकानुभवका सघन भावहरू व्यञ्जित गर्ने भएकाले संक्षिप्तता पनि उखानको एउटा विशेषता मानिन्छ। उखान वैदिक ऋचा, रससिद्ध कविका सूक्तिहर समान संक्षिप्त तर भावगंभीर हुन्छन्, जस्तै-

अचानाको पीर खुकुरीले जान्दैन ।
दिनेको जस्तो हिस्सी लिनेको हुँदैन ।
अरूको लाख आमाको काख ।
अदुवा खाई सभा वस्नु मुला खाई वन पस्नु ।
कुखुरो न गण्डकी/वल्लो घाट न पल्लो तीरु ।

उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत उखानहरू संक्षिप्त छन् । भावका दृष्टिले सबै उखानहरू व्यापक क्षेत्र समेट्ने खालका छन् । सबैमा आख्यान श्रृङ्खला र लोकजीवनका विशेष स्मृति पनि समाविष्ट भएको भेटिन्छ ।

४.१०.४ सारपूर्णता

उखानहरू लोकजीवनका उँधौली-उँभौलीका चट्टानमा घोटिएर प्रचलित भएका हुन्छन् । व्यक्ति र समाजका आनुभौतिक विस्तृत परिवेशबाट सारपूर्ण तथ्यहरू समेटिएर यस्ता उक्तिहरू प्रचलित हुन पुग्छन् । अतः उखानमा सारपूर्ण कथनशैलीको प्राबल्य भेटिन्छ, जस्तै-

वीरबलको खिचडी ।
बलेको आगो सबैले ताप्छन् ।
बाँभी स्वास्नी सुत्केरीको बेथा बुभिदन ।
ऊ आयो न ऊ आयो रातभरि भुसुनाले खायो ।
अल्छीको प्योरो लामु निद्रा भतुवाको प्यारो भात ।

उदाहरणका प्रस्तुत उखानका आँतमा अतीतका सामाजिक गतिविधिका घटनाहरू श्रृङ्खलित रहेका देखिन्छन् । यसो भएकाले नै धेरैजसो उखानभित्र कथा पाइन्छ । कथात्मकतालाई लोकजिब्राले परिहार गरी सारपूर्ण उक्तिका रूपमा अधिसारेका सूत्रवाक्य नै उखान हुन् । वञ्चकको सत्यापनका निमित्त अर्को वञ्चक अधिसर्दा ‘दूधको साक्षी विरालो’ भनिन्छ । यसपछि कुनै पनि प्रकारको व्याख्या र

सत्यापनको आवश्यकता पर्दैन । अति प्रसिद्ध, प्रकृति प्रसिद्ध, काम-कुरो असिद्ध भएको पाइन्छ । वाक्यात्मक दृष्टिले उखानलाई सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ-

(१) सरल वाक्य

जात फाल्नु गुन्द्रुकको भोलमा
भगडाको बिउ रोप्नु पर्दैन ।
कानो गोरुलाई औंसी न पूर्ण ।
औंलो दिँदा हुँडुलो निल्ले ।
अड्कोपड्को तेलको धूप ।

(२) संयुक्त वाक्य

चिलाउने र कन्याउने दुवै उस्तै ।
चिची पनि पापा पनि ।
ओरालो लोकोको मृगलाई बाच्छाले पनि लखेट्छ ।
अन्न बेच्नेलाई सबैले सराप्छन् तर त्यसको थाप्लामा आसिकै छ ।
अरूले देखेको र दमाईं कामीले सुनेको ।

(३) मिश्र वाक्य

जो होचो उसको मुखमा घोचो ।
जसको नाटीकुटी उसको भष्मभुटी ।
जो गर्छ भेला उही पर्छ फेला ।
जसले मह काड्छ उसले हात चाट्छ ।

उखानहरू वाक्यस्तरका हुन्छन् । उखानको उपयोग रचना-प्रसङ्गमा समीचीन प्रतीत हुन्छ । यी स्वतन्त्र वाक्यका रूपमा नै प्रयोग पनि गरिन्छन् । रूपकात्मक दृष्टिले गद्यात्मक र पद्यात्मक हुन्छन् ।

४.१०.५ पद्यात्मक उखान

मुख तिम्रो विजुली अघि सर्छ ठङ्ग छैन तिम्रो रनुपर्छ ।
किन रोइस् मङ्गले आफ्नै ठङ्गले ।

सन्देशका दृष्टिले उखानहरू समाज सापेक्षित सन्देश भएका र सार्वभौमिक सन्देश भएका समेत गरी दुई प्रकारका पाइन्छन् । देश, काल, परिस्थिति, पेशा

व्यवसाय आदिसंग सम्बद्ध उखानहरू समाजसापेक्ष सन्देशका मानिन्छन् । शाश्वत मानवीय मूल्यमा आधारित सन्देश दिने उखानचाहिँ सार्वभौमिक सन्देशका मानिन्छन् ।

(१) सार्वभौमिक सन्देश

पहिलेको तीतो पछिको मिठो ।
देश गुन भेष कपाल गुन केश ।
अधिको मीठो पछिको तीतो
आगो ताप्लु मुढाको कुरा सन्नु बुढाको ।

(२) समाजसापेक्ष सन्देश

हिमालको जन्म मधेसको मरन मरेपछि एउटा उपधो गरुन् ।
बाहुनले च्याउ खाओस् न स्वाद पाओस् ।
छेत्रीको माम्लो जसो गरौं उसै राम्रो ।
नेपाली काइदा जसो गरौं उसै फाइदा ।

४.११ उखानको वर्गीकरण

उखानको वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्ने परम्परा भेटिन्छ । विद्वान्हरूले गरेको वर्गीकरणलाई हेर्दा उखानलाई विषयका आधारमा, शैलीका आधारमा र रूपका आधारमा गरिने वर्गीकरण विवादयुक्त देखापरेको छ । उखानहरू अनेक शैलीका र अनेक विषयअन्तर्गर्भित हुने भएकाले यस आधारलाई यहाँ अवलम्बन नगरी भाव वा अर्थका आधारमा उखानको वर्गीकरण गरिएको छ ।

मूलतः उखानको विषयपरक र शैलीपरक वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । वर्गीकरणमा वर्गीकरणकर्ताको अनुभव र रुचिले भूमिका निर्वाह गर्ने सम्भावना रहेको हुन्छ । कतिपय उखानहरू सार्वभौमिक सन्देश (अर्थ) का हुन्छन् । कतिपय समाजसापेक्षित सन्देश (अर्थ) का पनि हुन्छन् । वाक्य संरचनात्मक दृष्टिले उखानहरू सरल, संयुक्त र मिश्र गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । उखानमा संयोजन र मिश्रण देखिने र नदेखिने हुन सक्छ । संयोजक लोप भएका संयुक्त र मिश्र वाक्यात्मक उखान पनि सरलवत् देखिन्छन् । प्रत्येक उखानवाक्यमा सामाजिक धारणा र दृष्टिकोणहरू शीर्ष वाक्य र प्रतिक्रिया वाक्यमा अनुश्रुद्धखलित भएर रहेका पाइन्छन् । 'आयो दशैं ढोल बजाई गयो दशैं ऋण बोकाई' भन्ने उखानको पूर्वाद्ध शीर्ष वाक्य हो र उत्तराद्ध प्रतिक्रिया वाक्य हो । यस दृष्टिले प्रत्येक उखानलाई

न्यूनतम दुई खण्डमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । उखानमा अनुश्रुङ्खलित सामाजिक अवधारणा, अभिवृत्ति र दृष्टिकोणहरू सकारात्मक वा नकारात्मक हुन सक्तछन् । यस्ता सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरू कार्यकारण श्रुङ्खला बनेर रहेका हुन्छन् । उखानहरू जातीय अन्तक्रियाबाट उत्पन्न हुने भएकाले खास पद्धतिका आधारमा उखानहरू जातीय संस्कृतिका निमित्त पनि पठनीय ठानिन्छन् (दण्डेज, सन् १९७८, ५२) । यस दृष्टिले उखानहरू मूलतः दुई प्रकारका देखिन्छन्- (क) कुनै खास समाजसंस्कृतिसँग सम्बद्ध सन्देश भएका र (ख) कुनै देश, समाज र जातीय संस्कृति निरपेक्ष सार्वभौमिक सन्देशका । मिरिया लिचद्वारा सम्पादित स्तरीय शब्दकोशमा उखानलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी, अर्थसम्बन्धी, विधिनियमसम्बन्धी, रंगीय उपमानमूलक र सम्वादात्मक गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ (लिज र अरू (सम्पा.) : ९०२) ।

यस वर्गीकरणमा विषय र शैली दुवै समावेश गरिएका छन् । लोकजीवनका निमित्त उखानहरू लोकोक्तिहरू नियम कानूनवत् प्रभावशाली रहेका पाइन्छन् । अतः प्रस्तुत वर्गीकरणका विधि नियमसम्बन्धी भनिएका उखानहरू शक्तिशाली रहेका छन् भन्ने सङ्केत मिल्छ (ऐजन : ७५०) ।

भारतीय लोकसाहित्य अध्येताहरूले पनि उखानको वर्गीकरणमा मतविविधता प्रकट गरेको पाइन्छ । कृष्णदेव उपाध्याय उखानलाई पाँच वर्गमा विभाजन गर्दछन्, जस्तै-

- १) स्थानसम्बन्धी,
- २) जातिसम्बन्धी,
- ३) प्रकृति र कृषिसम्बन्धी,
- ४) पशुपक्षीसम्बन्धी ।
- ५) प्रकीर्ण । कृषदेव उपाध्ययले नीति र उपदेशसम्बन्धी उखानलाई प्रकीर्णअन्तर्गत राखेका छन् (उपाध्याय, सन् १९५७ : १४१-१५६) ।

श्याम परमारले उखानलाई चार वर्गमा विभाजन गरेका छन्- (क) विषयानुसार, (ख) स्थानानुसार र (ग) जातिअनुसारका उखान ।

यस वर्गीकरण विषय र शैलिभन्दा पनि प्रयोग क्षेत्र, माध्यम र प्रयोक्तालाई दृष्टिकेन्द्रमा राखिएको देखिन्छ । यस प्रकारको वर्गीकरणले उखानका सम्बन्धमा नै

अनेक विवाद उपस्थित हुने सम्भावना रहेको पाइन्छ । भाषाअनुसार उखानको वर्गीकरण गर्दा विशाल सूची बन्न सक्छ । स्थानअनुसारको वर्गीकरण पनि त्यति उपयुक्त हुन सक्तैन । उखानहरू अनेक देश र समाजमा फैलिएका हुन सक्छन् । वर्गीकरणको प्रयोजन विवाद र अन्योलमा होइन, स्पष्ट, सरल र संक्षिप्ततामा रहेको हुन्छ । परमारको वर्गीकरण अनुकरणीय बन्न नसकेको अनुभूत हुन्छ । राजस्थानी भाषाका उखानको अध्ययनका क्रममा कन्हैयालाल सहलले मूलतः दुई दृष्टिले उखानको वर्गीकरण गरेका छन् (सहल, सन् १९५८ : ५७-२६१) ।

(१) रूपका दृष्टिले

- । तुकान्तक
- । अतुकात्तक
- । छन्द मिश्रित
- । छन्दोबद्ध
- । छन्दमुक्त वा गद्य ।

(२) विषयका आधारमा

- । ऐतिहासिक लोकोक्ति
- । स्थानसम्बन्धी लोकोक्ति
- । समाजसम्बन्धी लोकोक्ति
- । शिक्षा, ज्ञान र साहित्यसम्बन्धी
- । धर्म र जीवनदर्शनसम्बन्धी
- । ऋतुसम्बन्धी
- । प्रकीर्ण आदि ।

रामनरेश त्रिपाठीले विषयका आधारमा उखानका षड्वर्ग देखाएका छन् (त्रिपाठी, सन् १९५५ : २५४) ।

- । अनेक प्रकारका अनुभवका उखान
- । खेतीसम्बन्धी उखान
- । वर्षाविज्ञानसम्बन्धी उखान
- । वस्तुभाउसम्बन्धी उखान
- । जोताइ, खाद, बिउ र बिउछराइसम्बन्धी ।
- । निर्मातासँग सम्बद्ध उखान ।

तेलुगु र हिन्दी लोकोक्तिको तुलनात्मक अध्ययनका क्रममा कनुमूरी वीर वेंकट लक्ष्मीनरसिंह रावले लोकोक्तिलाई विषय र शैलीका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिने दृष्टि अघि सार्दै विषयका आधारमा छ प्रकार र शैलीका आधारमा पनि छ प्रकारमा नै वर्गीकरण गरेको भेटिन्छ (राव, सन् १९७५ : २६-३९) ।

(१) **विषयपरक**

- । कृषिसम्बन्धी
- । अन्य प्रमुख व्यवसायसम्बन्धी
- । जातिसम्बन्धी
- । सामान्य जीवनसम्बन्धी
- । पशुपक्षीसम्बन्धी
- । अन्य प्रकारका लोकोक्ति ।

(२) **शैलीपरक**

- । पूर्ण छन्द भएका
- । खण्डित छन्द भएका
- । सम्वादात्मक
- । संख्यात्मक
- । अध्याहारयुक्त
- । अलंकारयुक्त ।

बालकृष्ण पोखरेलले शब्दशक्तिका आधारमा उखानलाई अभिधामूलक, लक्षणामूलक र व्यञ्जनामूलक गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेका छन् (पोखरेल, २०४८ : १२१) ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली उखानलाई विषयका आधारमा पाँच वर्गमा वर्गीकृत गरेका छन् (पराजुली, २०५८ : २४) ।

- । सामाजिक तथा नीतिचेतनासम्बन्धी
- । ज्ञानविज्ञानसम्बन्धी
- । कृषि व्यवसायसम्बन्धी
- । लोकविश्वाससम्बन्धी
- । विविध विषयसम्बन्धी ।

यसैगरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले नेपाली उखानलाई तीन वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन् (थापा, २०४१ : ४२४) ।

- । नीति रचना (उपदेशात्मक) रूपका लोकोक्ति
- । सूक्ति (सुभाषित) रूपका लोकोक्ति
- । लक्ष्यार्थक वा न्यायरूपिका लोकोक्ति ।

थापा र सुवेदीले रूप शब्दको प्रयोग गरे पनि उनीहरूको वर्गीकरण रूपात्मक देखिँदैन । शिवप्रसाद पौडेलले स्नातकोत्तर उपाधिका निमित्त प्रस्तुत गरेको शोधप्रबन्ध **लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययनमा रूपपरक र विषपरक दृष्टिले उखानको वर्गीकरण गरेका छन् (पौडेल, २०५१) ।**

(१) **रूपात्मक आधारमा**

(क) **अभिधा, लक्षण र व्यञ्जनात्मक उखान**

(ख) **संरचनात्मक दृष्टिअनुसार**

- । अनुप्रासमूलक
- । आकारगत
- । उपमानमूलक
- । गीति लयात्मक
- । तुकबन्दीयुक्त
- । प्रश्नमूलक
- । प्रश्नोत्तरात्मक ।

(२) **विषयात्मक वर्गीकरण**

- । नीतिशिक्षा सम्बद्ध
- । धर्मसंस्कृति सम्बद्ध
- । लोकविश्वास र जीवनदर्शनसम्बन्धी
- । सामाजिक स्थिति झल्काउने
- । आर्थिक पक्षसँग सम्बद्ध
- । प्रकृतिजगत्सम्बन्धी
- । स्थान विशेषसँग सम्बन्धित
- । पशुपक्षीसम्बन्धी
- । विविध विषयसँग सम्बन्धित ।

यसरी उल्लिखित वर्गीकरणहरू प्रायःजसो विषय र शैलीपरक रहेका छन् । रूपका दृष्टिले लयात्मक, गद्यात्मक, सरल वाक्यात्मक, संयुक्त वाक्यात्मक र मिश्र वाक्यात्मक उखानका मुख्य विभेद हुन सक्छन् । विषयका दृष्टिले उखानको वर्गीकरण विवादयुक्त रहेको देखिन्छ । एउटै उखानमा अनेक विषय अन्तरमिश्रित भएका पाइन्छन् । अतः एउटै उखान अनेक विषयमा वर्गीकृत हुने सम्भावना देखिन्छ, जस्तै-

पशुपतिको यात्रा सिद्राको व्यापार ।

यो उखानलाई तीर्थयात्रा, धर्मकर्म र व्यापार-व्यवसायसम्बन्धी कुनै पनि वर्गमा राख्न सकिने भएकाले उखान वर्गीकरणको विषयपरक आधार त्यति उपयुक्त रहेको पाइँदैन । उखानको सन्देशका आधारमा वर्गीकरण गर्दा उखानहरू दुई वर्गमा वर्गीकृत भएर संक्षिप्तता, सरलता र स्पष्टता समेत आउने भएकाले लोकमा उखानहरू विषय, शैली र रूपका कारणले भन्दा सन्देशका कारणले लोकप्रिय रहेका पाइने भएकाले पनि शैली, विषय प्रयोगक्षेत्र, प्रयोक्ता र प्रयोगको माध्यमका निमित्त नभएर सन्देशका निमित्त हुने गरेको पाइएकाले पनि सन्देशमूलक वर्गीकरणको आधार औचित्यपूर्ण देखापर्दछ ।

शैलीपरक वर्गीकरणमा पनि सबै उखान समेटिँदैनन् । उखानहरू अनेक भाषा र समाजमा प्रचलित हुन्छन् । एउटा तुकात्मक वा लयात्मक रहेका उखानहरू अर्को भाषामा पुगदा परिवर्तित हुन सक्छन् । मगही भाषाको एउटा उखान (१४१) 'नीद के आगु खरहर का भूख के आगु बासी का ।'

भोक मीठो कि भोजन ?

जातभन्दा दिल ठूलो ।

यी उखानलाई सन्देशका आधारमा अध्ययन गर्दा अनेक विभाजनको सम्भावना रहँदैन । अतः उखानको वर्गीकरण सन्देशका आधारमा गरिनु नै उचित देखिन्छ ।

बाघको मुख खाए पनि रातै नखाए पनि रातै ।

उद्धृत उखानलाई विषयका आधारमा वर्गीकरण गर्दा पशुपक्षी, वृक्ष वनस्पति, लोकविश्वास, जङ्गली जनावरका अङ्गुपाङ्गसम्बन्धी आदि वर्गमा राख्न सकिन्छ । नेपाली उखानको सङ्केत न बाघ मात्रै होइन । शक्तिशाली व्यक्तिहरू आपतविपत कुनै पनि अवस्थामा समान रहन्छन् र वस्तुको महत्त्व आकारगत स्थूलता र कृशतामा होइन

त्यसको गुणात्मकतामा रहेको हुन्छ भन्ने यी उखानका सन्देश हुन् । उखानहरू सन्देशका दृष्टिले दुई प्रकारका हुन्छन्- (क) समाज सापेक्ष र (ख) सार्वभौम ।

(क) समाजसापेक्ष

जुन उखानबाट कुनै खास समाजका धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, लोकविश्वास आदि कुराहरू प्रकट हुन्छन् त्यस्ता उखानलाई समाजसापेक्ष उखान भन्न सकिन्छ । नेपाली, मैथिली, हिन्दी, मगही, भोजपुरी र अवधी आदि भाषामा पाइने जातवर्गीय उखानहरू युरोप, अमेरिका र चीन जापानतिर नपाइन सक्छन् । यस वर्गका उखानहरू जातीय श्रेणीको धारणा नभएका समाजमा प्रचलित र प्रसर्पित हुन पनि सक्दैनन् । अतः यस्ता उखानलाई समाजसापेक्ष भनिएको हो । यस वर्गका उखाहरू समाज र सामाजिक परिस्थितिको परिवर्तनको प्रभावमा परी अप्रचलित हुन पनि सक्छन् ।

नदेख्ना रानी नछुना बाहुनी ।

यो उखान नेपाली समाज परिवर्तनसँगै अप्रचलित बन्दै गएको पाइन्छ । यो वर्गका उखानहरू सबै राष्ट्रका विभिन्न स्थानीय भाषामा विभिन्न रूपमा प्रचलित पनि रहेका हुन्छन् ।

नेपालीको (१४७) 'राई र पँधेरो सधैं चिसो ।' सिन्धुली जिल्लातिर नेपालीमा नै- 'राई कालको भाइ' भनिन्छ । त्यस्तै (१४८) 'चार अङ्गुल काट्दा ख्याल ठट्टा ।' भनेर पनि राई लिम्बूलाई सङ्केत गर्ने गरिएको पाइन्छ । नेपालीको (१५१) 'सार्कीका सरापले डिङ्गो मर्दैन ।' 'भोटेटोटे गाई पराणी भोटेका थाप्लामा तातो खरानी' जस्ता उखानहरू अन्य जातिमा पाइँदैनन् ।

समाजसापेक्ष उखानले खास भाषाभाषी समाजका एक-अर्का जाति वा वर्गलाई आत्मगत प्रभावका आधारमा जातीय राग-विराग जनाएको पाइन्छ । यसले प्रयोक्ताको कुनै जात वा वर्गलाई हेर्ने अभिवृत्तिको भ्रम दिन्छ । त्यस समाजमा प्रचलित धर्म संस्कृतिसम्बन्धी अवधारणा, स्थानीय लोकपरम्परा, रीतिरिवाज र रुढि प्रथा आदि अभिव्यक्त गर्दछ । यस्ता उखानहरू जातीय सांस्कृतिक परम्पराबाट परिपोषित हुन्छन् । अतः यी उखानहरू समाजसापेक्षित हुन्छन् । यी उखान प्रचलित हुनुमा खास वर्ग र जातजातिको स्वभाव मात्र जिम्मेवार नभई प्रयोक्ताको मनोवृत्ति

(अभिवृत्ति) एवं पूर्वाग्रह पनि कारण बनेको हुनसक्छ । अतः यस वर्गका उखानहरू ग्राम्याग्राह्य रहेका पाइन्छन् ।

(ख) सार्वभौमिक

त्यस्ता उखानलाई सार्वभौमिक भनिन्छ जुन शाश्वत सन्देश दिने हुन्छन् । जीवनजत्का सार्वभौमिक सत्यलाई अभिव्यक्ति दिने यस वर्गका उखानमा भनाइ भिन्न-भिन्न भए पनि सन्देश भने उही र उस्तै हुन्छ । देश र कालका सीमामा आबद्ध नहुने शाश्वत मूल्यका लोकोक्ति संसारका धेरै भाषामा पाइन्छन् । पाकजोले गोएलाले **उखान र सत्य** भन्ने लेखमा उखानलाई सत्याश्रित र यथार्थाश्रित गरी दुई वर्गमा वर्गीकृत गरेका छन् (गोयला : २२८-२३२) । ती उखान सत्याश्रित मानिन्छन् जसको विश्वका अनेक भाषामा भिन्न रूपमा अस्तित्व रहेको हुन्छ र सन्देशका दृष्टिले समान हुन्छन् । भिन्न भनाइका माध्यमले एकै सन्देश दिने भएकाले नै यस्ता उखानलाई सत्याश्रित भनिएको हो ।

हिन्दीको 'जैसाका तैसा' मैथिलीमा 'जेहन के तेहन' नेपालीमा 'जस्तालाई तस्तै' बनेको पाइन्छ । यस भावका उखानहरू भाषानुसार प्रायः धेरैजसो भाषामा आ-आफ्नै प्रकारमा पाइन्छन्, जस्तै-

एक हातले ताली बज्दैन ।
एक हाथे थपडी नहि बजैछ ।
एक हाथ से ताली ना बजी ।
एक हाथ से ताली नहि बतजा है ।

नेपाली, मैथिली, भोजपुरी र हिन्दी भाषाका समान भावका उक्त उखानले सार्वभौमिक सन्देशको सङ्केत प्रदान गर्दछन् । यसप्रकारका उखानहरू विश्वका अन्यान्य भाषामा पनि पाइन्छन्, जस्तै-

ईट्टाको जवाफ पत्थरले ।
अर्काको पाउँ त सर्वस्व खाउँ ।
मुखले ठिक्क कामले दिक्क ।

यहाँ उद्धृत नेपाली सार्वभौमिक सन्देशका उखानहरू हुन् । यस प्रकारका उखानहरू युरोप, चीन, जापानतिर पनि प्रचलित रहेका पाइन्छन् (ऐजन : २२४-२२८) ।

वस्तुतः नेपाली उखानहरू पनि यसै वर्गमा वर्गीकृत हुन्छन् । भिन्न पद र भनाइका उखानबाट समान सन्देश प्रकट हुनु नै सार्वभौमिक सन्देशको पहिचान (चिन्ह) मानिन्छ । मान्छे, भिन्न परिवेश, भिन्न भाषा र संस्कृतिका बीचमा रहे पनि उसका कतिपय अनुभूतिहरू, मूलभावहरू समान हुन्छन् । यस वर्गका उखानहरू साभ्ना अनुभूतिका हुने भएकाले तिनलाई सार्वभौमिक भनिएको हो । भिन्न प्रक्रियाबाट भिन्न भाषाका माध्यमले मान्छे एउटै सत्यतिर उन्मुख भएको पाइन्छ । भिन्न वस्तु र उदाहरणबाट उही ज्ञान व्यक्त हुनाले पनि उखानहरू अनेक भाषामा भिन्न भनाइका देखिए पनि तिनको सन्देश समान रहेको पुष्टि हुन्छ । संस्कृत, नेपाली, मैथिली र हिन्दीमा मात्रै होइन संसारका कुनै पनि भाषामा यस्ता समान सन्देशका उखानहरू उपलब्ध हुन्छन्, जस्तै-

हुने बिरुवाको चिल्लो पात
घाँटी हेरी हाड निल्लु ।

उद्धृत उखानसँग तुलनीय उखान अङ्ग्रेजीमा पनि पाइन्छन् । 'तिम्रो कपडाको आकार अनुसार कोटको कटाइ गर' भन्नु र घाँटी हेरी हाड निल्ले सल्लाह दिनु एकै कुरा हो । हुने बिरुवाको पात चिल्लो हुन्छ भन्नु र बिहानीले दिनको सङ्केत गर्छ भन्ने भनाइको भाव एकै मानिन्छ । नेपालीमा मात्रै उखानहरू समान सन्देशका पाइएका होइनन् अपितु सार्वभौमिक सन्देशका उखानहरू कुनै पनि भाषामा कुनै पनि भणिति भङ्गिमामा पाइन सक्छन्, जस्तै-

जहाँ आफ्नु त्यहाँ आगो ताप्नु ।
अचानाको पीर खुकुरीले जान्दैन ।
बानरले आफ्नो घर पनि बनाउँदैन, अर्काको घर पनि राख्दैन ।

प्रस्तुत उदाहरणमा आफ्नु, आगो, अचानु, पीर, खुकुरी, बाँदर, घर र आफ्नु, अर्को, वेदना, नबुभ्नु, बाँदार, अदुवा, स्वाद चाल नपाउनु र बाँदरका गलामा, मोतिको हारजस्ता शब्दहरू अभिधार्थमा रहेका छैनन् । यी शब्दले सन्दर्भ र परिस्थितिअनुसार अर्थ दिने भएकाले उद्धृत उखानहरू सार्वभौमिक सन्देशका मानिन्छन् । यी व्यङ्ग्यार्थक हुन्छन् । भिन्न कथ्य विषयका माध्यमले समान सन्देश दिने उखानलाई सार्वभौमिक र समान वा भिन्न कथ्य विषयका माध्यमले भिन्न सन्देश दिने उखानलाई समाजसापेक्षित सन्देशका उखान भन्न सकिन्छ ।

४.१२ साहित्यमा उखान प्रयोगको प्रयोजन

उखान साहित्यमा प्रयोग गर्ने प्रचलन निकै प्राचीन हो । नेपालीमा भानुभक्तले उखानको उपयोग आफ्ना रचनामा गरेका छन् । प्राचीन साहित्यका कृतिमा मात्र होइन, माध्यमिक र आधुनिक साहित्यमा पनि उखानको प्रयोग त्यत्तिकै प्रचुर रूपमा गर्ने गरिएको भेटिन्छ । कविता, कथा, निबन्ध, समीक्षा, एकाङ्की र नाटकादि विधाहरूमा उखान प्रयोग गरिएको पाइन्छ । साहित्यिक रचनामा उखान प्रयोग गर्ने उद्देश्य राखेर नै कुनै स्रष्टाले उखानको प्रयोग गर्नमा पनि उखान सहजरूपमा लेखकीय अभिव्यक्ति सिद्धिका निमित्त उपकारक तत्व बनेर प्रयोग भएका पाइन्छन् । भाषालाई पोषण र अभिव्यक्तिलाई चमत्कारपूर्ण बनाउने तत्वका रूपमा उखान स्रष्टाहरूबाट स्वीकृत र व्यवहृत हुँदै आएका पाइन्छन् । व्याख्यासाध्य प्रसङ्गलाई उखानले संक्षिप्त र प्रभावकारी वाणीका रूपमा प्रकट गर्न सक्ने भएकाले साहित्यमा उखान प्राचीन, माध्यमिक र आधुनिक तीनै कालका लेखकबाट प्रयोग भएका पाइन्छन् । सरलता, स्पष्टता, संक्षिप्तता र प्रभावपूर्ण भनाइका निमित्त उखानको उपयोग लेखकहरूले आफ्ना रचनामा गर्ने गरेको भेटिन्छ ।

भाषा शिक्षणका क्रममा उखानलाई भाषाको विशिष्ट रूप ठानेर उपयोग गर्नुपर्ने दृष्टि मोतीराम भट्टले प्रशस्त गरेका थिए । यसलाई पुष्कर शमशेर, पारसमणि प्रधान, महानन्द सापकोटा, गोपाल पाण्डे असीमजस्ता व्याकरणकारहरूले पनि अनुसरण गरेकाले उखानटुक्कालाई वाक्यमा लगाएर रचनाको सौन्दर्य बृद्धि गर्ने र कथनलाई आकर्षक एवं प्रभावकारी बनाउने कलाको शिक्षा दिन थालियो । पाठ्यपुस्तकमा उखानलाई समावेश गरी पाठनपाठनको व्यवस्था मिलाइएअनुसार कक्षा ५ देखि उखान शिक्षण प्रारम्भ भएको देखिन्छ । कक्षा पाँचदेखि कक्षा सातसम्मका पाठ्यपुस्तकमा उखानको परिचय दिएको पाइँदैन (ढुङ्गेल : ५०, ३९ र १९) । कक्षा ८ देखि उखानको परिचय र प्रयोगमा जोडिदिएको भेटिन्छ (भट्टराई र दाहाल, २०५४ : १५) । कक्षा ९ र १० को **महेन्द्रमाला** भाग १ र भाग २ उखानको परिचय र त्यसको तात्पर्य खुल्ने गरी विद्यार्थीका रचनामा प्रयोग गर्न शिक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । कक्षा दशसम्मका विद्यार्थीहरूले उखान र टुक्कालाई आफ्ना वाक्यमा प्रयोग गर्ने कला सिक्ने अवसर पाउँदछन् ।

उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा पनि त्रिभुवन विश्वविद्यालयले आइ.ए. दोस्रो वर्षमा उखान र टुक्कालाई सन्दर्भ मिलाई वाक्यमा लगाउन सिकाउने उद्देश्य राखेको छ । बी.एड. को पाठ्यक्रममा उखान अध्यापन गर्ने कुनै व्यवस्था नभए पनि स्नातकोत्तर तहमा लोकसाहित्यअन्तर्गत लोकपद्य, लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाट्य र लोकोक्ति (उखान) तथा टुक्का आदि विधाको पठनपाठनको व्यवस्था मिलाइएको पाइन्छ । उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले पनि कक्षा ११ र १२ मा उखान टुक्काको शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाएको पाइन्छ (पा.वि.के. : २०५३) । उनीहरूले घरमा पनि आफ्ना मान्यजनबाट उखान सुन्दै आएका हुन्छन् । किनभने अपठित नै भए पनि बृद्धबृद्धाहरू प्रसङ्ग अनुरूप उखानको प्रयोग गर्दछन् । धेरै कुरा भन्नुभन्दा एउटै उखानबाट काम चलाउने प्रवृत्ति उनीहरूको वाग्व्यवहारको विशेषता नै मानिन्छ । यस प्रसङ्गमा एलान दण्डेज एकजना 'इवो' युवकको भनाइ उद्धृत गर्दै लेख्छन्- "उखान मलाई थाहा छ तर त्यसलाई कसरी प्रयोग गर्ने हो म जान्दिन (दण्डेज, सन् १९७८ : ५०) ।" समाजका नारीहरू लोकोक्ति निष्णात हुन्छन् । घरका अन्य सदस्यलाई भन्दा नारीहरूलाई नै उखानको मर्मज्ञान रहेको र उनीहरू उखानको सन्दर्भ सङ्केतका विशेषज्ञा मानिन्छन् (लोककथनमा आधारित) । आधुनिक शिक्षित युवायुवतीहरूलाई उखानको अनुसंहिता (पाठ) थाहा भए पनि उपयुक्त परिस्थितिमा खास ढङ्गले उखान प्रयोग गर्न नजानेको बताउँछन् ।

'प्रयोजनमनुशिश्य मूढोपि नप्रवर्तते' उखानको प्रयोग पनि बिनाप्रयोजन सम्भव छैन । समाजले प्रचीनकालदेखि नै उखानको उपयोग आफ्ना मौखिक अभिव्यक्तिमा गर्दै आएको हो । लिपि, लेखन परम्परा र छापाखानाको विकासपछि मात्र उखान लेख्य अभिव्यक्तिमा प्रयुक्त हुनथालेका हुन् । लोकजीवनमा उखान प्रयोगको प्रयोजनलाई मूलतः तीन बुँदामा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । स्वमत पोषणका निमित्त, सूचना वा शिक्षाका निमित्त र आलोचना वा समाज नियन्त्रणका निमित्त उखान लोकमा प्रयोगार्ह रहेका भेटिन्छन् । अतः उखानको प्रयोजनलाई निम्न प्रकारले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

४.१२.१ स्वमतपोषणका निमित्त

व्यक्तिले आफ्नो जीवन भोगाइका क्रमका देखे-सुनेका, अनुभव गरेका कुरालाई परिपुष्ट पार्नका निमित्त उखानको उपयोग गर्दछ । सामान्यलाई विशेषद्वारा

पुष्टि दिने प्रचलन लोक र शास्त्र दुवैतिर भेटिन्छ । सहित्यमा यस्तो स्थितिलाई काव्यलिङ्ग अलङ्कार मानिन्छ । अनुभव र निरीक्षणको समन्वयात्मकता नै पोषणको प्रयोजनीय पक्ष हो । अनर्गल प्रख्यानलाई लक्ष्य गरेर-

खुट्टी देख्दै चाल पाएँ ।

इन्द्रका अगाडि स्वर्गको बयान ।

जस्ता अनगिन्ती उखानहरू यस्ता सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने गरिएको भेटिन्छ ।

४.१२.२ सूचनाका निमित्त

उखानका माध्यमले नवीन सूचनाहरू प्राप्त हुन्छन् । आगमनात्मक ज्ञान-श्रोतका रूपमा सूक्तिलाई लिइन्छ । उखानहरूलाई पनि सूक्ति, प्राज्ञोक्ति र तर्कवाक्यका रूपमा लिने गरिन्छ । आप्तजनबाट प्राप्त हुने ज्ञाननै सूक्ति वा उखान हुन् । एउटा पुस्ताका अनुभव र निरीक्षणका सूचनाहरू अर्को पुस्ताका निमित्त हस्तान्तरित गर्ने प्रभावकारी माध्यम उखानलाई ठानिन्छ । घर बनाउने साइत जुराउन नसकेर अड्केको, खेती गर्न सुरु गर्ने तिथि-बारको अज्ञानका कारणले किकर्तव्य विमूढ बनेको व्यक्तिले (१७९) 'सोम खेती बुध घर,' 'जसो पनि मन तसै गर' भनेको सुनेर आफ्नो अभीष्ट सिद्धितिर संलग्न बन्छ । उखानले पुर्खाका ज्ञान र अनुभवको सूचना उत्तरवर्ती सन्ततिलाई प्रदान गर्दछ । शिक्षा पनि सूचना सङ्ग्रह नै मानिन्छ । सूचनाको सङ्ग्रहद्वारा ज्ञान प्राप्त भएर व्यक्ति प्रशिक्षित बनिन्छ (शुक्ल, सन् १९६९) । उपदेश, दृष्टान्त, उदाहरण आदिका रूपमा प्रस्तुत हुने उखानलाई लोकले सूचनाका निमित्त उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । युरोवा समाजमा केटाकेटीलाई जीवन अनुशासनको शिक्षा वा तालिमका निमित्त यस्तै उखान सिकाउने गरिएको तथ्य उद्धाटित भएको छ (दण्डेज, सन् १९७८ : ५३-५४) जस्तै-

हाकिमका अगाडि र घोडाका पछाडि नपर्नु ।

गिलो भात र भलो मान्छेले बिगाउँन ।

४.१२.३ आलोचनाका निमित्त

मानव समाजमा कतिपय व्यक्तिका हीन कर्म र गलत प्रवृत्तिको आलोचना हुन्छ । आलोचनाले असत् प्रवृत्तिको निन्दा गरेर सत् प्रवृत्ति विकसित गर्ने प्रच्छन्न सन्देश दिएको हुन्छ । आलोचना समाज नियन्त्रणका निमित्त आवश्यक

पनि हुने गर्छ । आलोचनात्मक सन्देशका उखानले तत्कालीन व्यक्ति र समाजमा निन्दनीय कर्म, प्रवृत्ति र आचरणको निन्दा गरेर सुमार्गतिर अभिमुख गराउने कार्य गरेको पाइन्छ । तटस्थ भावका उखानले कुनै व्यक्ति वा समाजलाई सङ्केत नगरिकन नै 'जो त्यस्तो छ, त्यो' भन्ने सङ्केत गरेर व्यक्ति वा समाजलाई नियन्त्रण गरेका हुन्छन् । भाव तटस्थीकरण उखानको उल्लेख्य पक्ष मानिन्छ । यसरी तटस्थ रूपबाट गरिएका टिप्पणीहरू ग्रहणीय पनि ठानिन्छन् ।

संरचनाका दृष्टिले उखानवाक्यहरू सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यात्मक हुन्छन् । उखानमा संयोजन र मिश्रण बाह्यान्तरिक विधिबाट भएको पाइन्छ । उखान वाक्यको बाह्य संरचनामा संयोजक तत्वहरू भएकालाई बाह्य संयोजन र मिश्रण भएको मानिन्छ भने उखानवाक्यको बाह्य संरचनामा संयोजकहरू नदेखिए पनि तिनको संरचनाको पुनर्व्याख्या गर्दा सापेक्ष-निरपेक्ष संयोजक आउने जतिलाई अन्तरमिश्रण र अन्तरसंयोजन विधिबाट संयुक्त र मिश्र वाक्यात्मक उखानका रूपमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । सरल वाक्य मिश्र वाक्यात्मक उखानका रूपमा राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । सरल वाक्यका उखानहरू पनि आधारभूत सरल वाक्यात्मक र विस्तारित सरल वाक्यात्मक गरी दुई उपवर्गमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ, जस्तै-

आफ्नो आङ कन्याएर छारो उडाउनु ।
 आफ्नो आङ कन्याइ आफैलाई छारो
 रछ्यान चलाई मुखमा छिट्टा ।
 आफू राँड त देशै भाँड ।
 जस्तो आफू उस्तै च्यापु ।
 आफू भलो त जगत् भलो ।

उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएका उखानको असुहाउँदिलो च्छेष्टालाई दुरुत्साहित गरेर समाज-संस्कृति सुहाउँदो कार्य-व्यापारका निमित्त सम्बद्ध व्यक्तिलाई अभिप्रेरित गरेका छन् ।

दाजुका कमाइमा भाउजूले आधिपत्य चलाउँदा विपन्न घरका देवर नन्दहरूको अभिव्यक्ति, घरैको धनलाई स्वास्नीका नाउँमा राखेर समाजमा धन जम्मा गर्नेहरूका निमित्त प्रच्छन्न आलोचना पाइन्छ । घोडा र हाकिमलाई उनीहरूका प्राकृतिक समानताका कारणले एकै स्तरमा राखिएको पाइन्छ । प्राचीन लोकमा आधुनिक समाजमा जस्तो समाजनियन्त्रण र सन्तुलनका

निमित्त कुनै प्रकारका संघ-संस्था पनि खुलेका थिएनन् मानव समाजकै विकास यति भएका थिएनन् अतः समाज नियन्त्रण र सन्तुलनको शैली निन्दा र स्तुति नै थियो । यसै प्रयोजनमा उखानको उपयोग लोकजीवनमा हुँदै आएको कुरो स्वीकार्न सकिन्छ ।

४.१३ सारांश

अर्थका दृष्टिले संस्कृतको 'उपाख्यान' र नेपालीको 'उखान' शब्दका बीचमा अर्थभेद देखापरिसकको छ । उपाख्यानको अर्थ प्रासङ्गिक कथा हो परन्तु उखानको अर्थचाहिँ लोकप्रसिद्ध ती चुट्किला भनाइहरू जो उपमा, दृष्टान्त र उदाहरणका रूपमा मतपोषण, शिक्षा-सूचना र आलोचनाका माध्यमले समाज नियन्त्रको प्रयोजन पूरा गर्ने वाक्यस्तरीय सूक्ति भन्ने हुन्छ । नेपालीमा उखानको पर्यायका रूपमा "आहान" शब्द पनि प्रचलित रहेको छ । यो शब्द संस्कृतको "आख्यान" बाट विकसित भएको मानिन्छ । उखान र आहान जस्तै गरी लोकोक्ति र सूक्ति पनि नेपालीमा प्रचलित रहेका पाइन्छन् । क्रान्तदर्शी कविहरूका भावसघन श्लोकलाई सूक्ति भन्ने गरिएको भेटिन्छ । उखान पनि सूक्ति नै हुन् । उखानमा काव्यात्मकता, आख्यानात्मकता र सामाजिक अभिवृत्ति पनि पाइन्छ । उखानहरू विषय र प्रतिक्रिया (शीर्ष खण्ड र टिप्पणी खण्ड) का रूपमा श्रृङ्खलित भएका हुन्छन् । उखानका स्रोतहरू अनेक छन् । लोकपरम्परा, इतिहास, शास्त्र र काव्यका मार्मिक भनाइहरूलाई सूक्ति भनिने भएकाले यी पनि उखानवत् लोकमा प्रयुक्त हुने गरेका भेटिन्छन् । 'पुत्रोहं पृथ्वीख्या, माता मे पृथिवी' र 'चार जातको फुलबारी' दुवै उक्तिकै लोक विख्यात रहेका छन् ।

परिच्छेद - पाँच

‘जय भुँडी’ निबन्धसङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको वर्णानुक्रम, सूची र तिनको विश्लेषण

जय भुँडी निबन्ध संग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको वर्गीकरण गर्ने क्रममा उखानेका वर्गीकरणअर्न्तगत देखाइएको सार्वभौमिक सन्देश र समाजसापेक्ष सन्देशका आधारमा यस निबन्ध सङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूलाई यसरी छुट्याउन सकिन्छ।

५.१ सार्वभौमिक सन्देशमूलक उखान

सन्देशका दृष्टिले उखानहरू समाजसापेक्षित सन्देश भएका र सार्वभौमिक सन्देश भएका उखान गरी दुई प्रकारका पाइन्छन्। देश, काल, परिस्थिति र पेसा, व्यवसाय आदिसँग सम्बद्ध उखानहरू समाजसापेक्ष सन्देश मानिन्छन् भने शाश्वत मानवीय मूल्यमा आधारित सन्देश दिने उखानचाहिँ सार्वभौमिक सन्देशका मानिन्छन्।

१. अर्थ न बर्थ गोविन्द गाई (मपाइँ, पृ. १)
२. अजिङ्गरको आहारा दैवले पुऱ्याउँछन् (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४५)
३. आफूलाई हात्ती र अरूलाई बोका सम्भन्नु (मपाइँ, पृ. ३)
४. उहिलेका कुरा खुइले (चन्द्रलोक कस्को ?, पृ. ९)
५. काग कराउँदै गर्छ, पिना सुक्दै गर्छ (चन्द्रलोक कस्को ?, पृ. १४)
६. कामले नसके कुराले, दिमागले नसके सुराले (मपाइँ, पृ. ६)
७. कि दाउरे वन कि लाहुरे वन (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
८. के खोज्छस् कानाँ ? आँखा (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २८)
९. घट्टमा घाम लाग्नु (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३५)
१०. चौटा खान गएको सम्धी भोलमा डुबेर मय्यो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २३)
११. जग खन्ने मुसा धुरी खोसने बिरालो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. ३३)
१२. जब भयो राती अनि बूढी ताती (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३३)
१३. जहाँ जान लागे पनि भुँडी सँगै (जय भुँडी, पृ. ३५)
१४. जो अगुवा उही बाटो हगुवा (मपाइँ, पृ. ३)
१५. ठाउँ न ठहर बुढीको रहर (जय भुँडी, पृ. ५४)
१६. दुङ्गो खोज्दा देउता मिल्यो (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३७)

१७. तँ चिता म पुन्याउँछु (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३७)
१८. थुक्का छिटा मुखमा पर्नु (मपाइँ, पृ. ५)
१९. नक्कली मयुर बन्नु (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २५)
२०. नामका लागि सत्रवटा सलाम (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
२१. भाग्यमानीको भुतै कमारो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २९)
२२. मर्दका दशवटी हुन्छन् (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
२३. महिमाको मादल बजाउनु (मपाइँ, पृ. ३)
२४. सोभो औलाले घिउ आउँदैन (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४०)
२५. हात्तीको मुखमा जीरा (जय भुँडी, पृ. ५४)
२६. हिस्स बूढी खिस्स दाँत (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २९) ।

५.२ समाजसापेक्ष सन्देशमूलक उखानहरू

समाजमा गरिने व्यवहारलाई सङ्केत गर्दै सन्देश दिने उखानलाई समाजसापेक्ष सन्देशमूलक उखान भनिन्छ । **जय भुँडी**मा यस किसिमका उखान निम्नप्रकारका छन् :

१. अल्कापुरीमा कुन देवता कुन जनता (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४५)
२. घिउ चिनी बिनाको खाना बोसीको दाना (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४५)
३. डुकुको भोलसित ढिँडो (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २९)
४. तन्नेरीको तन तरुनीको मन (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
५. तै रिन तै रिन बूढी बाखा किन (ब्रह्माको प्रयोगशालाबाट, पृ. ६२)
६. दानबिनाको ज्ञान मकैबिनाको घान (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३६)
७. पशुपतिको जात्रा सिद्राको व्यापार (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४०)
८. भर्सेलीवाट भागनु परेका बिराला (जय भुँडी, पृ. ५५)
९. बाँचे वाराणसी मरे अमरावती (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २०)
१०. विष्णुमतिको मुला मौलाए भै मौलाउनु (मपाइँ, पृ. ३)
११. शङ्कर रिसाउँदा संसार सम्हार (जय भुँडी, पृ. ५५) ।

५.३ धार्मिक तथा सांस्कृतिक

१. अल्कापुरीमा कुन देवता कुन जनता (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४५)
२. पशुपतिको जात्रा सिद्राको व्यापार (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४०)
३. बाँचे वाराणसी मरे अमरावती (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २०)
४. शङ्कर रिसाउँदा संसार सम्हार (जय भुँडी, पृ. ५४) ।

५.४ सामाजिक उखानहरू

१. अजिङ्गरको आहारा दैवले पुन्याउँछ (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४५)
२. अर्थन बर्थ गोविन्द गाई (मपाइँ, पृ. १)
३. आफूलाई हात्ती र अरूलाई बोका सम्भन्नु (मपाइँ, पृ. ३)
४. उहिलेका कुरा खुइले (चन्द्रलोक कस्को ?, पृ. ९)
५. काग कराउँदै गर्छ, पिना सुकदै गर्छ (चन्द्रलोक कस्को ?, पृ. १४)
६. कामले नसके कुराले, दिमागले नसके सुराले (मपाइँ, पृ. ६)
७. कि दाउरे बन कि लाहुरे बन (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
८. के खोज्छस् काना ? आँखा (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २८)
९. घट्टमा घाम लाग्नु (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३५)
१०. घिउ चिनीविनाको खाना बोसीको दाना (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३५)
११. चौटा खान गएको सम्धी भोलमा डुबेर मय्यो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २३)
१२. जग खन्ने मुसा धुरी खोसने विरालो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. ३३)
१३. जब भयो राती अनि बूढी ताती (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३३)
१४. जहाँ जान लागेपनि भुडीँ सँगै (जय भुँडी, पृ. ३५)
१५. जो अगुवा उही बाटो हगुवा (मपाइँ, पृ. ३)
१६. ठाउँ न ठहर बुढीको रहर (जय भुँडी, पृ. ५४)
१७. डुकुको भोलसित ठिँडो (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २१)
१८. दुङ्गो खोज्दा देउता मिल्यो (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३७)
१९. तन्नेरीको तन तरुनीको मन (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २२)
२०. तै रिन तै रिन बूढी ब्राखी किन (ब्रह्माको प्रयोगशालाबाट, पृ. ६२)
२१. तँ चिता म पुन्याउँछु (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३७)
२२. थुक्का छिटा मुखमा पर्नु (मपाइँ, पृ. ५)
२३. दानविनाको ज्ञान मकैविनाको घान (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ३६)
२४. नक्कली मयुर बन्नु (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. २५)
२५. भर्सेलीबाट भाग्नु परेका विराला भैँ (जय भुँडी, पृ. ५५)
२६. भाग्यमानीको भुतै कमारो (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २९)
२७. मर्दाका दशवटी हुन्छन् (लाहुरेको यात्रा संस्मरण, पृ. १८)
२८. महिमाको मादल बजाउनु (मपाइँ, पृ. ३)
२९. विष्णुमतिको मूला मौलाएभैँ मौलाउनु (मपाइँ, पृ. ३)
३०. सोभो औलाले घिउ आउँदैन् (महापुरुषको सङ्गत, पृ. ४०)

३१. हात्तीको मुखमा जिरा (जयु भुँडी, पृ. ५४)
 ३३. हिस्स बूढी खिस्स दाँत (नेता नम्बर एकसय एक, पृ. २९) ।

५.५ वैज्ञानिक उखान

वैज्ञानिक उखानका केही उदाहरण निम्नानुसार छन् :

१. आधा गाग्रो पानी छचल्किन्छ,
२. कि पढेर जानिन्छ कि परेर जानिन्छ ।

५.६ 'जय भुँडी' निबन्धसङ्ग्रहमा प्रयुक्त उखानहरूको सूची र तिनको विश्लेषण

५.६.१ अजिङ्गरको आहारा दैवले पुन्याउँछ

अर्थ : कुनै न कुनै रूपबाट पनि सबै प्राणीले खानेकुरा पाउँछन् वा प्रकृतिले सबैलाई बाँच्ने उपाय वा तरिका सिकाएको छ ।

उदाहरण :

तै अजिङ्गरको आहारा दैवले पुन्याउँछ भनेभैँ एउटा कोठामा भुलुक्क देखिए हुक्के सुब्बा (ऐजन : ४५) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.२ अलकापुरीमा कुन देवता कुन जनता

अर्थ : अलकापुरीमा सबै समान छन् ।

उदाहरण :

अलकापुरीमा कुन देवता कुन जनता भनेभैँ सबै बडे-बडेमानका टेबुल अगाडि राखी गजबक्र गणेश भैँ गजक्क परिरहेछन्, अब कुनचाहिँ महापुरुषलाई समात्ने हो (ऐजन : ४५) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले प्रश्नार्थक वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने

आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तत्सम र तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.३ आफूलाई हात्ती अरूलाई बोका

अर्थ : आफूलाई ठूलो महान संभेर अरूलाई सानो संझनु ।

(चलनचल्तीको उखान आफू चैं हात्ती अरू चैं बोका भन्ने भए पनि प्रसङ्गअनुसार निबन्धमा प्रयोग भएको छ ।)

उदाहरण :

प्रत्येक व्यक्ति आफूलाई हात्ती अरूलाई बोका सम्झन्छ (ऐजन) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले उपमानमूलक उखानका रूपमा लिन सकिन्छ । विषयात्मक दृष्टिले पशुपक्षीसम्बन्धी उखानअन्तर्गत पर्दछ । यो आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ भने शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक रहेको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.४ उहिलेका कुरा खुइलिए

अर्थ : यस उखानको अर्थ पुराना मूल्य-मान्यता नयाँ समयमा काम लाग्ने हुँदैन । ती बूढीसके वा खुइलिसके भन्ने हुन्छ ।

उदाहरण :

उहिलेका कुरा खुइलिहाले कोही सुन्दैन अहिलेका कुरा सबैलाई थाहा छ सुनाउनै पर्दैन (ऐजन : ९) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित छ भने भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थक वृत्तिको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक र आकारगत दृष्टिले लघु आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग छ ।

५.६.५ काग कराउँदै गर्छ पिना सुक्दै गर्छ

अर्थ : भन्ने भन्दै गर्छ, आफ्नो सुर छाड्न हुँदैन ।

उदाहरण :

अफिसका मेच टेबुलहरूमात्र मौन रहेर उनका भनाइमा सहमति जनाउँथे ।
अरू भन्थे काग कराउँदै गर्छ, पिना सुक्दै गर्छ (ऐजन : १४) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ बुझाउने यस उखान रूपात्मक दृष्टिले तुकबन्दीयुक्त उखान हो भने शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला र शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्द प्रयोग भएको छ ।

५.६.६ कामले नसके कुराले, दिमागले नभ्याए सुराले

अर्थ : काम गर्न नसकेले कुराले भए पनि टार्नु त्यति पनि गर्न नसक्दा बलको प्रयोगले भए पनि जित्नु नै पर्ने ।

उदाहरण :

कामले नसके कुराले दिमागले नभ्याए सुराले जसरी भए पनि आफ्नो महत्ता बढाउनु पर्छ (ऐजन : ६) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ भने शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक वृत्तिको रहेको छ । आकारगत दृष्टिले लामा उखानअन्तर्गत पर्दछ । शब्दस्रोतका आधारमा तद्भव शब्दको प्रयोग देखिन्छ ।

५.६.७ कि दाउरे बन कि लाहुरे बन

अर्थ : सके लाहुरे बन नसके सामान्य किसान वा घरमै बसेर घाँस दाउरा गर ।

उदाहरण :

पीर भएकाले इलाम उद्योगको वीर गर्नपट्टि लागिएन त, कि दाउरे बन, कि लाउरे बन कै जम्बामर्दी संस्कारमा हुर्कियो (ऐजन : १८) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले अनिश्चयार्थक वृत्तिको उखान हो । यस उखानमा 'कि' को प्रयोगले

अनिश्चयार्थ प्रकट भएको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला र शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

५.६.८ के खोज्छस काना ? आँखो

अर्थ : जसलाई जुन कुराको खाँचो छ ऊ त्यही कुरो चाहन्छ ।

उदाहरण :

उनको कुरा सुन्नेबित्तिकै के खोज्छस् काना ? आँखो भनेभैं मलाई लागेर भोला र भण्डा काँधमा हालेर हिउँ (अर्याल, २०६२ : २८) ।

भाषिक संरचनाका आधारमा प्रश्नार्थक वृत्तिको उक्त उखान वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचाको छ भने शब्द शक्तिका आधारमा लक्षणामूलक र आकारगत दृष्टिले लघु रूपको रहेको देखिन्छ । यस्तै शब्दस्रोतका आधारमा तद्भव शब्दको प्रयोग भेटिन्छ ।

५.६.९ गङ्गा जलले सूर्यलाई अर्घ

अर्थ : अनावश्यक प्रयास गर्नु वा निरर्थक कार्य गर्नु ।

उदाहरण :

गङ्गा जलले सूर्यलाई अर्घ भने भैं महापुरुषलाई एक कप चिया को नखुवाउँदो हो । (ऐजन : ४३)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्य ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारका दृष्टिले मभ्यौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.१० घट्टमा घाम लाग्नु

अर्थ : ढिलै भए पनि बुद्धि फिर्नु वा कुरा बुझ्नु ।

उदाहरण :

जब आँत मर्दै र दाँत भर्दै आयो अनि बल्ल घट्टमा घाम लाग्यो- ए !
(ऐजन : ३५)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक रहेको छ भने आकारगत रूपमा लघु अकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव र ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.११ घिउ-चिनीबिनाको खाना बोसीको दाना

अर्थ : घिउ-चिनीबिनाको खाना कुरा मीठो हुँदैन वा घिउ वा चिनीमध्ये कुनै एकको पनि प्रयोग नगरी तयार गरिएको खानेकुरा बोसी नामक फल जस्तै तुच्छ वा नमीठो मानिन्छ ।

उदाहरण :

घिउ-चिनीबिनाको खाना बोसीको दाना भन्ने उनको सिद्धान्त भएकोले कोही भन्थे उनलाई घिउचिनी बाजे । (ऐजन : ३६)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको रहेको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव ठेट नेपाली शब्दकै प्रयोग छ ।

५.६.१२ चौटा खान गएको सम्धी भोलमा ढुबेर मय्यो

(यो उखानको वास्तविक रूप चौटा खान गएकी बूढी भोलमा ढुबेर मरी लाई अर्यालले बूढीका स्थानमा सम्धी शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।)

अर्थ : ठूलो भागको आसले यताउति लाग्ने मानिस केही नपाउँदा वा मामुली चिजमा डल्लिनु पर्दा चित खान्छ । (पराजुली, २०५८ : ९९) वा मीठो राम्रो खोज्दा भन् नराम्रो र नमीठो पाउँदा चित खानु भन्ने अर्थ हुन्छ ।

उदाहरण :

आखिरमा गएर मलाई जङ्गबहादुरको पालाको एउटा जडाउरी कोटमा टारिदिए । चौटा खान गएको सम्धी भोलमा ढुबेर मय्यो भनेभैँ म हिस्स बूढी हरिया दाँत भएँ । (अर्याल, २०६२ : २९)

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचा रहेको उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले अनिश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्ति र आकारगत दृष्टिले क्रमशः लक्षणार्थ र मभौला आकारको देखिन्छ भने स्रोतका आधारमा तद्भव र भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

५.६.१३ जग खन्ने मुसा धुरी खोसने बिराला

अर्थ : मान्छेलाई केही गर्दा पनि सुख नहुनु, सबैले दुःख दिनु ।

उदाहरण :

‘मेरो पार्टीमा काम गर्न चाहने कुनै कङ्गाली छ भने वङ्गाली भाषामा एउटा दरखास्त लेखि बतासे हुलाकमा खसालि दिनु होला अथवा जग खन्ने मुसा, धुरी, खोसने बिरालाको सिडमा भुन्ड्याइदिए पनि हामीकहाँ आइपुग्छ’ (ऐजन : ३३) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले हेर्दा संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक, आकारगत दृष्टिले मभौला रूपको र शब्दस्रोतका आधारमा संस्कृतस्रोतान्तर्गत तद्भव शब्दमा संरचित रहेको छ

५.६.१४ जब भयो राती अनि बूढी ताती

अर्थ : बेला घर्केपछि काममा लाग्न खोज्ने वा समयलाई ध्यान नदिने समय सकिएपछि अतालिने ।

उदाहरण :

जब भयो राति अनि बूढी ताती भनेभैँ जब कालले पासो हाल्दै ल्याउँछ अनि मान्छेमा ज्ञानगुनको चासो लाग्दै आउँछ (ऐजन : ३५)

वाक्यात्मक दृष्टिले मिश्र वाक्यीय ढाँचाको प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत रूपमा मभौला आकारको रहेको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव र ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.१५ जसको धनधान्य, उही सर्वमान्य

अर्थ : जससँग धनसम्पत्ति छ, उही नै समाजमा ठूलो मान्छे बन्छ, वा सम्पत्ति भएकोलाई नै समाजले सर्वमान्य मान्छन् ।

उदाहरण :

अनि मलाई लाग्यो जसको धन मान्य, उही सर्वमान्य जाऊँ कालु साहुकहाँ नै, ऊ पनि एउटा महपुरुषै हो (ऐजन : ३९) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले मिश्र वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थक वृत्तिको रहेको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.१६ जहाँ जान लागे पनि भुँडी सँगसँगै

अर्थ : मानिसको भुँडी आफैसँग हुन्छ, छोड्न चाहेर पनि छोड्न सकिदैन ।

उदाहरण :

उसित सानो होस् या ठूलो होस् एउटा भुँडी हुन्छ, त्यसैले उखान गर्छन् 'जहाँ जान लागे पनि भुँडी सँगसँगै जान्छ' (ऐजन : ५२) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले मिश्र वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थक वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.१७ जो बूढो उही बाटो हगुवा (जो अगुवा उही बाटो हगुवा)

अर्थ : नेतृत्व गर्ने नै फोहोरी हुनु वा अगाडि हिंड्नेको नै नियत खराब हुनु ।

नेपाली समाजमा चलेको 'उखान जो अगुवा उही बाटो हगुवा' भए पनि अगुवाको सट्टा बूढो शब्द राखिएको भए पनि अर्थलाई चोट पुऱ्याएको छैन ।

उदाहरण :

‘जो बूढो उही बाटो हगुवा’ भने भै ज-जसलाई दुनियाँले महापुरुष मान्दै आयो ती सबैले आफ्नो महापुरुषत्व मपाईँबाट सुरु गरेका न होइनन् ? कुन्नी मलाई त शङ्कै लाग्छ (ऐजन : ३) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले मिश्रवाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग छ ।

५.६.१८ ठाउँ न ठहर धोको न रहर

अर्थ : अनुकूल नपारी काम गर्न खोज्ने चाल । (नेपाली समाजमा यो उखान ठाउँ न ठहर बूढीको रहर भनी प्रचलित छ ।)

उदाहरण :

हाँडीघोटे र घ्याम्पे भुँडी खँगारेका यी ठन्डाराम भुँडीहरू यहाँमात्र होइन पृथ्वीको भुँडीभरी ठाउँ न ठहर धोको न रहर भै भकुन्डिरहेका छन् (ऐजन : ५४) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.१९ डुकुको भोलसित ढिँडो

अर्थ : जीवन जिउने क्रममा दुःख-सुख गरेर हातमुख जोर्नु ।

उदाहरण :

विहान बेलुका अरू केही नपाए पनि डुकुको भोलसित ढिँडो, पुकुपुकु निल्ल सकिन्थ्यो (ऐजन : २९) ।

प्रस्तुत उखान वाक्यात्मक आधारमा सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित छ । भाषिक संरचनाका आधारमा अनिश्चयार्थ वृत्तिको उखान हो भने शब्द शक्तिका

आधारमा लक्षणामूलक र शब्दस्रोतको आधारमा ठेट नेपाली भर्ना शब्दहरूको प्रयोग भएको उखान आकारगत आधारमा लघु रूपको रहेको छ ।

५.६.२० ढुङ्गो खोज्दा देउता मिल्नु

अर्थ : कुनै कुरा दुःख नगरी भेट्याउनु वा चिताएकै कुरो पाउनु ।

उदाहरण :

ढुङ्गो खोज्दा देउता मिलेभै सच्चा महापुरुष त आफ्नै पिँडीमा पो प्रकट भएका रहेछन् (ऐजन : ३७) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले चिश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको नै प्रयोग भएको छ ।

५.६.२१ तै रिन तै रिन बूढी बाखी किन्

अर्थ : खर्च हुनु भइसेकपछि अभै केही गर्न बाँकी नराख्नु बेस ।

उदाहरण :

तैरिन तैरिन बूढी बाखी किन् यही कुखुराको सुलीको बनाई हेछु भनी ब्रह्माले रन्कदै कुखुराको सुली थुपारे (ऐजन : ६२) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ भने शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ । आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.२२ तँ चिता म पुन्याउँछु

अर्थ : आँटे काम बन्ने वा काम गर्न थाले पूरा हुने ।

उदाहरण :

चिताएपछि तँ चिता म पुन्याउँछु भन्छ र दैवले नत्र त पशुपतिपुरका स्वामी मेरो भूप्रामा कसरी प्रकट हुन्थे (ऐजन : ३७) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले लघुआकारको छ भने आकारगत दृष्टिले लघु आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.२३ थुकका छिटा मुखमा पर्नु

अर्थ :

उपलब्धि नहुनु वा बेकारका कुरामात्र सुन्नु पर्ने बाध्यता पर्नु ।

उदाहरण :

ओ हो ! जसका अगाडि उभिए पनि उही मपाईं जनित थुकका छिटा मुखमा पर्नु सिवाय केही छैन (ऐजन : ५) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले लघु अकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग छ ।

५.६.२४ दानविनाको ज्ञान मकैविनाको घान

अर्थ : गुरु दक्षिणारहित ज्ञान खोको हुन्छ वा गुरु खुसी नहुन्जेल गुरुले राम्ररी शिष्यलाई सिकाउँदैन ।

उदाहरण :

‘दानविनाको ज्ञान जो छन् सो मकैविनाको घान जस्तै हुन्छ बुझिस् भन्दै उनी मलाई बुझाउँदै थिए’ (ऐजन : ३६) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ, शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत रूपले मकैला आकारको रहेको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव र ठेट नेपाली शब्द कै प्रयोग भएको छ ।

५.६.२५ नक्कली मयूर भै

अर्थ : बाहिरी रूप राम्रो भएपनि भित्र भने खोक्रो भएको देखावटी रूप ।

उदाहरण :

दुई चारजना हामीजस्ता स्वदेशीहरू हराएर के भो, कयौं देशीहरू नक्कली मयूर भै भित्रिदै पनि त छन् के नि (ऐजन : २५) ।

आकारगत दृष्टिकोणले लघु रहेको प्रस्तुत उखान वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित छ । भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको उक्त उखान शब्दशक्तिका आधारमा लक्षणामूलक रहेको छ । शब्दस्रोतका आधारमा तद्भव शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५.६.२६ नब्बे पुगी हब्बे न कब्बे हुनु

अर्थ : नब्बे वर्ष पुगेपछि केही गर्न सकिदैन, बाँच्नु न मर्नुको अवस्था हुन्छ ।

उदाहरण

म नब्बे पुगी हब्बे न कब्बे भैसकेको थिएँ तैपनि उडिरहेको टेलिस्टार जेनेभाको दृश्य सबै रिले गरिरहेको थियो, मेरा नातिनी बुहारीहरू सञ्जयले धृतराष्ट्रलाई महाभारत सुनाएभै भ्यालमा बसेर मलाई बेलीविस्तार लगाउँदै थिए (ऐजन : १०) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ बुझाउने र रूपात्मक दृष्टिले तुकबन्दीयुक्त उखान हो ।

५.६.२७ नामका लागि सत्रोटा सलाम

अर्थ : नामका लागि मान्छे, सबैलाई नमस्कार गर्दछ, काम गर्दैनन् ।

उदाहरण :

हुन त नामका लागि एउटा काम गर्नुभन्दा नामका लागि सत्रोटालाई सलाम गर्नु आजको सभ्यता हो तर एकवारको चोलामा भोला बोकेर लाहुर नगई के मर्नु जस्तो लागेर आयो (ऐजन : १८) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनात्मक दृष्टिले निश्चयार्थ र शब्द शक्तिका आधारमा लाक्षणिक अर्थ बोकेको छ, भने शब्दस्रोतका आधारमा तद्भव शब्दहरू प्रयोग गरिएको यस उखान आकारगत दृष्टिले लघुआकारमा संरचित छ ।

५.६.२८ नुन खाएको कुखुरो जस्तो हुनु

अर्थ : भोक्राइरहने अवस्थामा पुग्नु ।

उदाहरण :

परस्पर सिगौरी खेल्दाखेल्दै आफआफै सिङ फुक्लेर ठुटो भएका साँढेहरू बाहिर नुन खाएका कुखुराजस्तै अलि भोक्राएका भए तापनि भित्र अनौठा सपना देखिरहन्छन् (ऐजन : ११) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थक तथा उपमानमूलक रहेको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ, भने आकारगत दृष्टिले मभौला र शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्द प्रयोग भएका छन् ।

५.६.२९ नूनभन्दा त चुन सेतो

अर्थ : नून र चुन छुट्याउन नसक्ने बुद्धि वा सोभो हो ।

उदाहरण :

स्वास्तीले नून किन्न पठाउँदा नूनभन्दा चुन सेतो रैछ, बूढी भन्दै चुनको पोको गोजीमा हालेर आउने भलाद्मीले पनि चतुर चन्द्रको उपाधि पाउन सक्छ (ऐजन) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत वाक्य भाषिक संरचनाका दृष्टिले लक्षणामूलक छ । आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ, भने शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.३० पशुपतिको जात्रा सिद्धाको व्यापार

अर्थ : राम्रो कामसँगै साधारण काम पनि मिसिने चाल एउटै प्रयासले पूरा हुने दुई थरी काम ।

उदाहरण :

म चाहिने जो तपाइँकहाँ आउँदै थिएँ चाइने जो म बढी दर्शन गर्न चाहिने जो जाने अठोट गरेको छु चाहिने जो पशुपतिको जात्रा सिद्राको बेपार भन्दछन् चाहिने जो दुई चारवटी केटीहरू पाए चाहिने जो लिएर जाउँ भनेको चाहिने जो अचेल उता (?) तिर केटीको भाउ चर्को छ भन्ने सुन्छु (ऐजन : ४०) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.३१ बाँचे वारणसी, मरे अमरावती

अर्थ : धार्मिक आस्था बोकेर तीर्थ हिंडेकाहरूका लागि बाँचे पनि वाराणसीजस्तो पुण्य भूमिमा पुगिने मरे पनि स्वर्गको बास हुने, जे भए पनि राम्रो हुन्छ ।

उदाहरण :

तीर्थ जानेलाई के को डर ? बाँचे वाराणसी, मरे अमरावती । (ऐजन : २०)

प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले अनिश्चयार्थ ढाँचामा रहेको छ भने वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित छ । उखान शब्द शक्तिका आधारमा लक्षणामूलक देखिन्छ । शब्दस्रोतका आधारमा हेर्ने हो भने तत्सम र तद्भव दुवैखाले शब्दको प्रयोग भएको छ । त्यस्तै आकारगत दृष्टिले लघु आकारमा संरचित छ ।

५.६.३२ भर्सेलीबाट भागनुपरेका बिराला

अर्थ : आराम वा सुखबाट विचलित हुनु ।

उदाहरण :

तै पनि घोप्टे र ध्याम्पे हाँडीहरू ड्यारड्यारडरडर गरी भर्सेलीबाट भागनु परेका बिराला भैं नाक बजाउँदै छन (ऐजन : ५५)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.३३ भाग्यमानीको भुतै कमारो

अर्थ : सबैले सहयोग गर्नु वा सबैको सहयोग पाउनु ।

उदाहरण :

म घिउ बोकेर आउँदै थिएँ, भाग्यमानीको भुतै कमारो भनेभैँ अर्को नेताले समाएर भने त्यो ठगसित किन लाग्छौ वरु एक टिन घिउको अर्डर मै दिउँला तिमीलाई, मेरो पार्टीको सङ्गठन गर (ऐजन : २९) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत रूपमा लघु आकारको रहेको छ उक्त उखानमा शब्दस्रोत हेर्ने हो भने तद्भव शब्दको प्रयोग देखिन्छ ।

५.६.३४ भाषाभन्दा जेठो र इतिहास भन्दा बूढो

अर्थ : भाषा र इतिहास भन्दा पुरानो केही हुँदैन ।

उदाहरण :

मपाईँ शब्द सुन्दा नयाँजस्तो लाग्छ तर यसको भाव भाषाभन्दा जेठो र इतिहासभन्दा बूढो छ (अर्याल, २०६२ : १) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले संयुक्त वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मभौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

५.६.३५ मर्दका दसोटी हुन्छन्

अर्थ : हिम्मत हुनेले दसोटी पनि विवाह गर्न सक्छ ।

उदाहरण :

आजको आर्थिक युगमा आर्थिक दृष्टिले हेर्ने हो भने पनि मेरो सिद्धान्त रामबाण जस्तो छ । मर्दका दसोटी हुन्छन् भन्ने हाम्रो लौकिक आदर्शमुताबिक एउटा भालेलाई दसोटीसम्म पोथी गुट्टमुटयाउने लाइसेन्स समाजले दिएकै छ (अर्याल : १८) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ बुझाउन सक्षम रहेको छ । शब्दशक्ति दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले लघु आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले आगान्तुक र तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ ।

५.६.३६ विष्णुमतीको मूला मौलाएभै मौलाउनु

अर्थ : कुनै कुराको वृद्धि अति हुनु ।

उदाहरण :

सभ्यताको जति-जति विकास हुँदै आयो उति-उति मपाईँत्व प्रवृत्ति पनि विष्णुमतीको मूला मौलाएभै मौलाउँदै आएको छ (ऐजन)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित उक्त उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको रहेको छ । शब्द शक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक रहेको छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

५.६.३७ सोभो औलाले घिउ आँउँदैन

अर्थ : सोभो चालले हुँदैन वा सोभो भएर मात्र पनि व्यवहार चल्दैन (पराजुली : २०५८) ।

उदाहरण :

चाहिने जो सोभो औलाले घिउ आँउँदैन चाहिने जो यत्रो श्रीसम्पत्ति कुटो कोदालो गरेर मात्र चाहिने जो कमाएको ठान्नु भएको छ ? भैरव अर्याल (अर्याल २०६२ : ४०)

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले मझौला आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव नेपाली शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.३८ हात्तीको मुखमा जीरा

अर्थ : आवश्यक भन्दा साह्रै सानो चीज वा वस्तु पाउनु वा खोजेको र सोचेको जस्तो नहुनु ।

उदाहरण :

मान्छे हनुमान भैं आकाश-पाताल चहारेर कति नै ठूलो आड फुलाओस् भुँडीको बढ्दो आयतनको अनुपातमा उसको शक्ति सामर्थ्य हात्तीको मुखमा जीरा हुन्छ कसलाई थाहा छैन र ? (ऐजन : ५४) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा संरचित प्रस्तुत उखान भाषिक संरचनाको दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने आकारगत दृष्टिले लघु आकारको छ । शब्दस्रोतका दृष्टिले तद्भव शब्दकै प्रयोग भएको छ ।

५.६.३९ हिस्स बूढी हरिया दाँत

अर्थ : पहिले हर्षले फुल्ने र पछि जिल्ल पर्ने स्थिति हुनु ।

उदाहरण :

चौटा खान गएको सम्धी भोलमा डुबेर मच्यो भनेभैं म हिस्स बूढी हरिया दाँत भएँ (अर्याल, २०६२ : २९) ।

वाक्यात्मक दृष्टिले सरल वाक्यीय ढाँचामा रहेको उक्त उखान भाषिक संरचनाका दृष्टिले निश्चयार्थ वृत्तिको छ । शब्दशक्तिका दृष्टिले लक्षणामूलक छ भने शब्दस्रोतका आधारमा तद्भव शब्दको प्रयोग देखिन्छ । आकारगत दृष्टिले लघु उखान मान्न सकिन्छ ।

परिच्छेद - छ

निष्कर्ष

भैरव अर्याल नेपाली साहित्यका हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्धकारका रूपमा सुपरिचित व्यक्तित्व हुन् । सानै उमेरदेखि कथा, कविता, चुटुकिला लेखनमा रुचि राख्ने अर्यालले आफ्नो जीवनकालभरि नेपाली भाषा साहित्यजगतलाई मूल्यवान कृतिहरू प्रदान गरेका छन् । विधागत प्रस्तुतिका आधारमा उनका रचनाहरू मूलतः निबन्ध, कविता, कथा, समालोचना र काव्य क्षेत्रसँग सम्बद्ध भएर आएका छन् । अर्थात् उनका रचनाहरू पुस्तकाकार रूपमा निबन्धसङ्ग्रह, लघुकव्य, कवितासङ्ग्रह, कथासङ्ग्रह र समालोचनाका नामबाट प्रकाशित छन् । उनका समग्र कृतिहरूको अध्ययन गर्दा उनको विशेष रुचि हाँस्यव्यङ्ग्य क्षेत्र रहेको देखिन्छ । भिन्न-भिन्न संस्कृति भएको नेपाली समाजमा चलेका रीतिरिवाज, रहनसहन, चालचलन तथा राजनीति क्षेत्रमा देखिएका विकृति विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति गरी स्वच्छ शान्त र सवल समाजको निर्माण गर्नुपर्ने कुराको सन्देश दिन उनका रचनाहरू सक्षम छन् । कविता, कथा तथा निबन्धमा उनी समाजमा देखिएको कुरीतिलाई हाँस्यव्यङ्ग्यात्मक तरिकाले देखाई त्यस्ता कुरीति-कुसंस्कारको जरो उखेलनुपर्छ भन्ने मान्यता सबैमा विकास गराउन उनी सक्षम देखिन्छन् । उनका हरेक रचनामा लोकजीवनको अवधारणा आत्मविश्वास, रहनसहन तथा मूल्य र मान्यताहरू व्यक्त भएका छन् । यसका माध्यमबाट उनी पथविचलन हुँदै गएको आजको पुस्तालाई आफ्नै रीतिरिवाज र संस्कृतितर्फ अभिमुख गराउन अग्रसर छन् । यो उनको मौलिक विशेषता हो । हुन पनि उनका कृतिहरू पढ्दा आफ्नै समाजमा आफ्नै दाइभाइले गरेको व्यवहारको अनुभूति हुन्छ । यसको मूलकारण उनका कृतिमा नेपाली जीवनका मेलापात, पानी-पँधेरै, दाउरा-घाँस, ढीकी-जाँतो, असल-खराब, आफ्नै व्यवहार, आफ्नै संस्कृति र परम्पराभिन्न रहेर स्वाभिमानी जीवन बाँचेको अनुभूति हुन्छ । नेपाली जनजीवनको स्थिति बुझेका अर्यालले नेपाली जनजीवनमा देखिएका नराम्रा पक्षलाई केलाउन सक्षम देखिन्छन् ।

उनी हाम्रो लोकजीवनशैलीको तीतो यथार्थ खोजी, खोजी सच्याउन आग्रह मात्र गर्दैनन् त्यसलाई हाँसोका रसमा मिसाएर पियाउँदै कहिल्यै कुनै पुस्ताले गल्लि

नगरुन् भन्न पनि चाहन्छन् । उनलाई नेपाली समाज प्यारो लाग्छ । त्यसैले उनी आफ्ना कृतिहरूमा उखान, टुक्का आदिको प्रशस्त प्रयोग गर्न पुगेका देखिन्छन् । उनको **जय भुँडी**भित्र पनि उखानको प्रचुर प्रयोग भएको पाइन्छ । सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक, साहित्यिक, साँस्कृतिक आदि कुनै पक्षको कुरा गर्दा पनि आवश्यकता अनुरूपका हरेक सन्दर्भका उखानहरूको प्रयोग गर्न उनी सिद्धहस्त देखिन्छन् । कुनै पनि लेखनमा उखानहरूको प्रयोग गर्न उनका हातहरू अभ्यस्त भइसकेका छन् । उखानको मूल मर्मलाई बुझेर उपर्युक्त उखानहरूको प्रयोग गरेर उनले आफूमा रहेको उखान प्रयोगको सहज समर्थको राम्रो चिनारी पनि दिएका छन् । यस बाहेक पनि उनमा नेपाली भाषामा चलेका र उनबाटै सृजित उखान भन्न लायक उक्तिहरूको प्रयोग पनि राम्ररी गरेको भेटिन्छ । समग्रमा के भन्न सकिन्छ भने जयभुँडी निबन्ध सङ्ग्रहका आधारमा मात्रै पनि भैरव अर्याललाई उखानको एक सफल प्रयोक्ता मान्न सकिन्छ । उखान प्रयोगका दृष्टिले अरू कसैका रचनाहरू पनि उनका निबन्धहरूको समकक्षी बन्न सक्तैनन भन्ने कुराको प्रमाण उखानबाटै निबन्धको शुरुवात गरेबाट मिल्दछ । यसरी हेर्दा उक्त कृति उनको अन्य कृतिको दाँजोमा उत्कृष्ट ठहरिन्छ । त्यसैले अर्याल उखान प्रयोग गर्ने साहित्यिक स्रष्टाहरूमध्ये कै अगुवा स्रष्टाका रूपमा लिदाँ अत्युक्ति नहोला ।

सन्दर्भसामग्री सूची

(क) पुस्तकपुस्तिका

- अधिकारी, रामलाल (सन् १९७५). **नेपाली निबन्धयात्रा**. दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य संचयिका ।
- अर्याल, भैरव (२०६६). **जय भुँडी निबन्ध संग्रह**. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, नारायण राम (सन् १९५२). **सुभाषित भाण्डागारम**. आठौँ संस्करण, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३०). **साहित्य प्रकाश**. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- उप्रेती, कुन्दनलाल (सन् १९७२). **लोकसाहित्य के प्रतिमान**. अलिगढ : भारत प्रकाशन मन्दिर ।
- कोवित्स, मैलवि जे हर्ष (अनु.) रघुराज गुप्त (सन् १९८६). **सांस्कृतिक मानवशास्त्र**. द्वि.सं., दिल्ली : विवेक प्रकाशन ।
- गोयला, पाकजोले, **प्रोभर्वस् एण्ड रियालिटी**, लोक आख्यान अनुसन्धानको अन्तर्राष्ट्रिय सोसाइटीको एघारौँ अधिवेशनमा प्रस्तुत लेख ।
- ज.ब.रा., पुष्करशम्शेर (१९९८). **नेपाल उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसार वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोष**. (खण्ड-१ र २), काठमाडौँ ।
- त्रिपाठी, रामनरेश (सन् १९५५). **हमारे ग्रामीण साहित्य**. द्वि.सं., मुम्बई : नवनीत प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०२८). **इतिथ्रीका सम्बन्धमा इतिथ्री**. ललितपुर : कौवा प्रकाशन ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९७६). **भाषाविज्ञान**. स.सं., इलाहाबाद : किताब महल ।
- तिवारी, शशिशेखर, **भोजपुरी लोकोक्तियों का अध्ययन**, सन् १९७० ।
- थापा, धर्मराज (२०४०). **लोकसंस्कृतिको घेरामा लम्जुड**. ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, (२०४१). **लोकसाहित्यको विवेचना**, काठमाडौँ : ।
- दण्डी (सन् १९९६). **काव्यदर्श**. दोस्रो संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।
- दर, मोहनकृष्ण (१९६३). **काश्मीर का लोकसाहित्य**. दिल्ली : आत्माराम एण्ड सन्स ।
- देवकोटा, राजेश्वर (२०२५). **चिनारी छ्याकन**. खै.सं., ललितपुर : कौवा प्रकाशन ।
- परमार, श्यामसुन्दर (सन् १९७२). **भारतीय लोकसाहित्य विमर्श**. मुम्बई : कृष्ण ब्रदर्श ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५८). **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा**. चौ.सं., काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पराजुली, गोपालप्रसाद (२०६२). **पच्चीस प्रतिभा**. भाग-२, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५०). **पाँचसय वर्ष**. तृ.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अरू, (सम्पा.). (२०४०). **नेपाली बृहत् शब्दकोश**. काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।
- प्रधान, गंगाप्रसाद (सन् १९०८). **नेपाली उखानको पोस्तक**. दार्जिलिङ : गोर्खा प्रेस ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५३). **नेपाली भाषाको उत्पत्ति**, पाँ.सं., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- वर्धन, आनन्द (२०५१). **ध्वन्यालोक**. प.सं., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस ।
- वाल्मीकि, **वाल्मीकीय रामायण**. श्लोक ११४ र १२५, मुंबई: निर्णयसागर प्रेस ।
- विश्वनाथ (सन् १९७०). **साहित्यदर्पण**. छै.सं., दिल्ली : मोतीलाल बनारसी दास ।

भामह (२०३८). **काव्यालङ्कार**. द्वि.सं., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
मोहनकृष्ण (सन् १९६३). **काश्मिर का लोकसाहित्य**. दिल्ली : आत्माराम एण्ड सन्स ।
मिश्र, श्रीधर (सन् १९७१). **भोजपुरी लोकसाहित्य : सांस्कृतिक अध्ययन**. इलाहाबाद :
हिन्दुस्थानी एकेडेमी ।
राई, इन्द्रबहादुर (सन् १९६७). **टिपिएका टिप्पणीहरू**. दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य रचयिका ।
राव, कुनुभूरि वीर वेंकट लक्ष्मीनरसि (सन् १९७५). **तेलेगु और हिन्दी लाकोक्तियाँ**.
मैसूर : भारतीय भाषा संस्थान ।
रिमाल, प्रदीप (२०२८) **कर्णाली लोकसंस्कृति**. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
लिच, मारिया र अरू (सम्पा.). **स्टयान्डर्ड डिक्सनी अफ फोकलोर**. भाग-२, न्यूयोर्क ।
शर्मा, तारानाथ (२०२६). **गलबन्दीको भूमिका**, ललितपुर : कौवा प्रकाशन ।
शर्मा, रमा (२०४५). **मोतीग्रन्थवली**. काठमाडौँ : राष्ट्रिय युवा सेवा कोष ।
शर्मा, सुकुम (२०५९). **नेपाली भाषामा टर्नरको योगदान**. कीर्तिपुर : हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज् ।
श्रीवास्तव, रामस्वरूप (सन् १९७६). **बुँदेली लोकसाहित्य**. आगरा : रञ्जन प्रकाशन ।
सहल, कन्हैयालाल (सन् १९५८). **राजस्थानी कहावतें**. दिल्ली : भारतीय साहित्य मन्दिर ।

(ख) पत्रपत्रिका

अधिकारी, हरि (२०३३). “अन्त्यपछि टिपिएका टिपोटहरू.” **गोरखापत्र**, (कार्तिक ८), पृ. ६ ।
अर्याल, भैरव (२०३४). “हास्यव्यङ्ग्यकार आत्मकथा.” **विदेह**, २२-२३, (वैशाख १), पृ. १ ।
गौतम, रामचन्द्र (२०३३). “भैरव दाइको सम्झनामा (स्मृति लेख).” **गोरखापत्र**,
(शनिवासीय परिशिष्टाङ्क), (कार्तिक २८), पृ. ७ ।
प्रधान, परशु (२०३१). “मेरो डायरीमा भैरव अर्यालको अनुहार.” **रचना**, १३/६ ।
भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३५). “हास्यव्यङ्ग्यकार अर्यालका मूलभूत मान्यताहरू.”
(समिक्षा लेख), **गोरखापत्र** (शनिवासीय परिशिष्टाङ्क), (भाद्र १०), पृ. ६ ।
रिसाल, भैरव (२०३३). “मेरा साथी : भैरव अर्याल.” **गोरखापत्र**, (कार्तिक २८), पृ. २८ ।
श्रेष्ठ, हरिप्रसाद (२०३३). “भैरव अर्याल एक विहङ्गम दृष्टि.” **गोरखापत्र**, (कार्तिक २८), पृ. ७ ।

(ग) शोधसामग्री

कोइराला, कुलप्रसाद (२०५६). नेपाली उखान र मैथिली उखानको तुलनात्मक
अध्ययन. त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्घाय, डीनको कार्यालय,
कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधप्रबन्ध ।
पाण्डे, ज्योति (२०३५). साहित्यकार भैरव अर्यालको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन. त्रि.वि.
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
पोखरेल, वद्विविशाल, (२०३५). बैतडेली उखानको वर्गीकरण, त्रि.वि. नेपाली
केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
पौडेल, शिवप्रसाद (२०५१). लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन. त्रि.वि.
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।